

STUDIA IURIDICA MONTENEGRINA

ČASOPIS STUDIA IURIDICA MONTENEGRINA

Glavni i odgovorni urednik prof. dr Zoran Stojanović
(Editor-in-Chief)

Redakcija prof. dr Zoran Stojanović (Podgorica)
(Editorial Board) prof. dr Olivera Vučić (Beograd)
prof. dr Vilim Bouček (Zagreb)
prof. dr Slobodan Panov (Beograd)
prof. dr Andreja Katančević (Beograd)
prof. dr Davorin Lapaš (Zagreb)
prof. dr Marija Karanikić Mirić (Beograd)

Izdavački savjet akademik Dragan K. Vukčević, predsjednik
(Editorial Council) akademik Đorđije Borozan
akademik Viljem V. Smirnov
prof. dr em. Mihajlo Dika
prof. dr Budimir P. Košutić
prof. dr Miodrag Orlić

Sekretar doc. dr Milica Kovač-Orlandić
(Secretary of Editorial Board)

Lektura Sonja Živaljević
(Proofreading)

Priprema za štampu Bojan R. Popović
(Prepress) Medeon, Podgorica

Izdavač FPN UDG
(Publisher) Ul. Oktoih br. 1
Podgorica
e-mail: sim@udg.edu.me

Časopis izlazi dva puta godišnje

Časopis je indeksiran u bazama EBSCO i CEEOL.

SADRŽAJ

ČLANCI:

BUDIMIR KOŠUTIĆ

Vrednosti utvrđene pravom EU i perspektive njihovog ostvarivanja . . . /7/

DRAGANA PEJOVIĆ

Pravno regulisanje prostitucije u Crnoj Gori /25/

EMIL MUJEVIĆ

Ideje Mihaila Konstantinovića o narodnom i zakonskom pravu /37/

JANKO PAUNOVIĆ

Rimska provincija Illyricum i pravni položaj Ilira u njoj /51/

IZLAGANJA NA NAUČNIM I STRUČNIM SKUPOVIMA:

MILAN PODUNAVAC

O osnovama krize političkog moraliteta
u savremenim ustavnim državama. /69/

PRIKAZI:

ANDREA MIĆANOVIĆ

Mijat Jocović, Pravo privrednih društava — kompanijsko pravo,
Ekonomski fakultet, Univerzitet Crne Gore, Podgorica, 2022. /79/

IZ PRAVNE ISTORIJE:

STANISLAV BOROVSKI

Bogišićeve opaske o Danilovom zakoniku /85/

ČLANCI

Vrednosti utvrđene pravom EU i perspektive njihovog ostvarivanja

Ustavima država članica Evropske unije utvrđeni su ciljevi i vrednosti koje treba ostvariti aktivnostima organa vlasti i drugih političkih subjekata. Iako nije država već supranacionalna međunarodna organizacija, najvišim pravnim aktima Evropske unije izričito su utvrđeni ciljevi Unije i vrednosti na kojima je utemeljena.¹ Naravno, između ciljeva i vrednosti Unije odnosno njenih država članica postoji određena povezanost. Sve države članice EU su ratifikovale Evropsku konvenciju za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda, Evropsku socijalnu povelju, kao i osnovne konvencije (paktove) za zaštitu ljudskih prava usvojenih u sistemu Ujedinjenih nacija. Ipak, zbog pravne prirode Evropske unije postoje određene specifičnosti u regulisanju i ostvarivanju vrednosti i ciljeva Evropske unije. Koje su to specifičnosti?

Ključne riječi: Evropska unija, pravo EU, vrijednosti EU

I

Evropska unija nema ustav u formalnom smislu. Najviši akti Unije su Ugovor o Evropskoj uniji, Ugovor o funkcionisanju Evropske unije i Povelja Evropske unije o osnovnim pravima. U svim tim aktima sadržane su odredbe o ciljevima i vrednostima Unije. Naravno, Unija raspolaže samo pravima koja su na nju prenele države članice. Te nadležnosti Unije određene su principom pozitivne enumeracije. Na osnovu principa pozitivne enumeracije, Unija deluje u okviru nadležnosti koje su joj ugovorima poverene od strane država članica radi ostvarivanja ciljeva utvrđenih ugovorima (UEU, UFEU i Povelja EU o osnovnim pravima). Nadležnosti koje nisu ugovorima poverene Uniji zadržavaju države članice.

U članu 2 Ugovora o Evropskoj uniji utvrđuje se da je „Unija utemeljena na vrednostima poštovanja ljudskog dostojanstva, slobode, demokratije, jednakosti, vladavine prava i poštovanja ljudskih prava, uključujući i prava pripadnika manjina. Ove vrednosti su zajedničke državama članicama u društvu koje odlikuje pluralizam, nediskriminacija, tolerancija, pravda, solidarnost i jednakost žena i muškaraca.

* Redovni profesor Fakulteta pravnih nauka Univerziteta Donja Gorica. Redovni profesor Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu (u penziji); *e-mail*: budimir@ius.bg.ac.rs.

¹ A. Weber, *Europäische Verfassungsvergleichung*, Verlag C. H. Beck, München 2010, str. 80 i sl.

U članu 3 Ugovora o Evropskoj uniji, u šest tačaka, određuju se ciljevi koje Unija treba da ostvari. Iako se može zaključiti na osnovu korišćenja termina vrednost i cilj da postoji jasna razlika u značenju termina vrednost i cilj, takav zaključak ne bi bio u potpunosti valjan, pošto tvorcii Ugovora o EU koriste povremeno te izraze i kao sinonime. Tako u prvoj tački člana 3 se utvrđuje da „Unija ima za cilj unapređenje mira, svojih vrednosti i blagostanja svojih naroda”, u tački 2 člana 3 UEU da Unija pruža svojim građanima područje slobode, bezbednosti i pravde, da uspostavlja unutrašnje tržište, da se bori protiv socijalne isključivosti i diskriminacije, da poštuje svoju bogatu kulturnu i jezičku raznolikost i obezbeđuje zaštitu i unapređenje evropskog kulturnog nasleđa (član 3 (3)). Sem toga, Unija uspostavlja ekonomsku i monetarnu uniju čija je moneta evro (tačka 4 člana 3). Tačka 5 člana 3 UEU tiče se odnosa Unije sa svetom. Ta tačka ima poseban značaj danas kad se vodi proksi rat u Ukrajini između SAD, NATO i EU s jedne strane i Rusije, sa druge. „Unija podržava i unapređuje svoje vrednosti i interese u svojim odnosima sa ostalim svetom. Ona doprinosi miru, bezbednosti, trajnom razvoju planete, solidarnosti i uzajamnom poštovanju naroda, slobodnoj i pravičnoj trgovini, iskorenjivanju siromaštva i zaštiti ljudskih prava, a posebno prava deteta, kao i strogom poštovanju i razvoju međunarodnog prava, uključujući poštovanje principa Povelje Ujedinjenih nacija”.

Pre stupanja na snagu Lisabonskog ugovora 1. decembra 2009. godine, Ugovor o osnivanju Evropske zajednice sadržao je preambulu u kojoj su navedeni ciljevi čijem ostvarenju teži Evropska zajednica. Ugovorom o reformi Evropske unije iz 2007. godine (preimenovan u Lisabonski ugovor) predviđeno je da Ugovor o Evropskoj uniji zadrži svoj naziv, a da Ugovor o osnivanju Evropske zajednice bude preimenovan u Ugovor o funkcionisanju Evropske unije. Tim preimenovanjem nestao je osnov za dalje postojanje preambule, a u članu 1 Ugovora o funkcionisanju Evropske unije navedeno je da UFEU „uređuje funkcionisanje Unije, određuje oblasti, nadležnosti i način vršenja njenih nadležnosti”. Naravno, bilo bi pogrešno iz ovako formulisanog člana 1 UFEU izvući zaključak da se u ovom ugovoru ne utvrđuju vrednosti i ciljevi koje ostvaruje Unija. To se čini na više mesta u Ugovoru o funkcionisanju Evropske unije.

Posebnu važnost u tom pogledu ima deo II s nazivom „Nediskriminacija i građanstvo Unije”. U članu 18 Ugovora se određuje da je „svaka diskriminacija zasnovana na državljanstvu zabranjena”, a u članu 19 UFEU se daje pravni osnov i utvrđuju uslovi pod kojim Savet, nakon dobijanja saglasnosti od Evropskog parlamenta, „može preduzeti određene aktivnosti u cilju borbe protiv diskriminacije zasnovane na polu, rasi ili etničkom poreklu, religiji ili ubedenju, hendikepiranosti, starosti ili seksualnoj orijentaciji”.

U ovom drugom delu UFEU nalazi se i član 20 u kome se određuje: „Uspostavlja se građanstvo Unije. Svako lice koje je državljanin države članice je građanin Unije. Građanstvo Unije dodaje se nacionalnom državljanstvu i ne zamenjuje ga” (u engleskom jeziku istim

terminom obuhvaćeni su pojmovi građanstvo i državljanstvo, dok u nemačkom jeziku postoji poseban termin za građanstvo — *Unionsbürgerschaft*). U odnosu na formulaciju građanstva u članu 17(1) Ugovora o osnivanju Evropske zajednice izvršena je samo jedna izmena. Reč „*complementary*” (dopunjavati) zamenjena je rečju „*additional*” (dodavati). Iako ova izmena izgleda čisto semantička, njen smisao je dublji. Njom se želeo ublažiti otpor evroskeptika, koji nisu mogli ni zamisliti mogućnost da se evropskim odredbama unose promene u nacionalno zakonodavstvo o državljanstvu.

Prvobitna osnovna svrha integracije šest zapadnoevropskih, pretežno katoličkih, država bila je ekonomske prirode. To je vidljivo iz samog naziva zajednice — Evropska ekonomska zajednica. Stoga, najvažniji deo Ugovora o osnivanju Evropske ekonomske zajednice bio je deo u kome su utvrđene četiri velike ekonomske slobode (slobode kretanja robe, radne snage, usluga i kapitala). Naravno, norme u UEEZ kojima su uređene ove slobode po svojoj pravnoj prirodi nisu se razlikovale od normi kojima su te slobode uređene u federalnim državama (posebno u Saveznoj Republici Nemačkoj koja je bila jedan od osnivača Evropske ekonomske zajednice). Drugim rečima, te norme nisu priznavale nikakva javna subjektivna prava individualnim licima (fizičkim ili pravnim), nego su obavezivale organe države da obezbede njihovu primenu. Kako je u funkcionisanju EEEZ došlo do zastoja zbog nemogućnosti donošenja odluka u Savetu ministara neophodnih za ostvarivanje slobodnog prometa robe, usluga, radne snage i kapitala, intervenisao je Sud evropskih zajednica. Taj sud je u slučaju *Van Gend en Loos v Netherlands Inland Revenue Administration* (slučaj 26/62), i pored drugačijeg mišljenja Holandije, Nemačke i Belgije, priznao postojanje javnog subjektivnog prava u korist individualnog pravnog lica Van Gend en Loss. To subjektivno pravo je izvedeno iz norme o slobodi prometa robe, koja je na nešto drugačiji način formulisana u sadašnjem članu 28 UFEU.

Kad se uzme u obzir formulacija člana 26 (unutrašnje tržište) i drugih članova iz dela III UFEU moglo bi se zaključiti da u pravu Evropske unije postoje individualna prava (fizičkih ili pravnih lica) kao: (1) posledice neposredno primenjivih odredaba u pravu EU koje ustanovljavaju jasne obaveze za organe Unije, države članice i određena individualna lica (osnovne tržišne slobode); (2) izričito priznata individualna prava u pravu EU (posebno u Povelji EU o osnovnim pravima) i (3) nepisana individualna prava koja važe u pravu EU kao opšta pravna načela.

Izuzetno važna vrsta individualnih prava nastala kao posledica primene određenih normi prava EU su osnovne (tržišne) slobode. Sintagmu osnovne slobode (tržišne) ne treba poistovećivati sa osnovnim slobodama utvrđenim u Evropskoj konvenciji za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda. Slobodan promet robe, usluga, lica i kapitala je obeležje uspostavljenog unutrašnjeg tržišta Unije. To jedinstveno tržište uvrđeno je članom 26(2) Ugovora o funkcionisanju Evropske unije.

Osnovne ekonomske (tržišne) slobode bile su od početka važan deo konstitutivnih evropskih ugovora. Tokom vremena izvršeno je pojašnjenje i konkretizacija osnovnih sloboda u praksi Evropskog suda pravde. Osnovne slobode kao individualna prava razvijale su se kroz razgradnju u sudskoj praksi prepreka slobodnom prometu koje su proisticale iz diskriminacije po osnovu državljanstva, a zatim i uklanjanjem ograničenja po drugim osnovima. Važni putokazi ovog razvika su: (a) priznanje osnovnih sloboda kao subjektivnih javnih prava s posledicom njihove neposredne primene u unutrašnjim pravnim porecima država članica; (b) izrada područja zaštite osnovnih sloboda sveobuhvatnom zabranom diskriminacije i ograničenja; (c) proširenje slobode kretanja radnika sa pravom slobode kretanja sadržanom u pravu građanstva (čl. 21 UFEU) i (d) primena obrazaca tumačenja u obliku dejstva osnovnih sloboda prema trećem i obrazaca zaštite.²

Osnovne slobode uređene su u članovima 30, 34, 49, 56, 63, 65 i 66 Ugovora o funkcionisanju Evropske unije.

Vrednosti i ciljevi Evropske unije utvrđeni su i u Povelji EU o osnovnim pravima. Povelja nije sastavni deo ni Ugovora o Evropskoj uniji ni Ugovora o funkcionisanju Evropske unije. U članu 6(1) Ugovora o EU se određuje: „Unija uvažava prava, slobode i principe koji su utvrđeni Poveljom o osnovnim pravima od 7. decembra 2000, izmenjenom 12. decembra 2007, koja je iste pravne snage kao i Ugovori. Povelja o osnovnim pravima bila je sastavni deo Ustava za Evropu. No, kako je predlog tog Ustava odbačen na referendumima u Francuskoj i Holandiji, na zahtev Ujedinjenog Kraljevstva Velike Britanije i Severne Irske nije unet u sadržinu ni jednog od dva konstitutivna ugovora Evropske unije, ali mu je članom 6 data obavezna snaga i isti rang kao i Ugovorima. Takvim pristupom omogućeno je Ujedinjenom Kraljevstvu da ratifikuje Ugovore uz korišćenje prava na *opt out* klauzulu u odnosu na jedan njegov član (prvi stav člana 6).

Rimski ugovori kojima su uspostavljene Evropska ekonomska zajednica i Evropska zajednica za atomsku energiju smatrani su od strane država ugovornica klasičnim međunarodnim ugovorima. Tim ugovorima uređeni su odnosi između država osnivača tih zajednica i u njima nije moglo biti mesta za ljudska prava i slobode. Jednostavno, ta prava i slobode usmereni su na ograničavanje državne vlasti i stvaranje područja slobode individualnih lica u odnosu na državnu vlast. Kako niti jedna od dve ustanovljene zajednice (EEZ i EAZ) nisu imale svojstva države, prirodno je što u sadržinu Ugovora nisu unete odredbe o ljudskim pravima i osnovnim slobodama. Nakon ostvarenog preobražaja prirode evropskih zajednica presudama Suda evropskih zajednica (Evropska zajednica za uglj i čelik, EEZ i EAZ), u slučajevima Van Gend en Loos i Kosta pokrenut je proces zaštite ljudskih prava i osnovnih sloboda i taj proces je doveo do stvaranja Povelje EU o osnovnim pravima.

² W. Schreder, *Grundkurs Europarecht*, 2. Auflage, Verlag C. H. Beck, München, 2011, str. 192 i sl.

Povelja EU o osnovnim pravima je izraz zajedničke evropske tradicije ljudskih prava i osnovnih sloboda u obliku izgrađenom u drugoj polovini XX veka. To se izražava u strukturi Povelje, koja je odbacila tradicionalnu podelu na građanska i politička prava na jednoj strani i ekonomska i socijalna prava na drugoj. Ipak, tvorci Povelje nisu ostali do kraja verni principu nedeljivosti, praveći razliku između „prava” i „principa” (načela). Odredbe Povelje koje sadrže prava mogu biti predmet tumačenja i primene od strane sudova, dok odredbe koje sadrže principe to ne mogu.

Povelja se sastoji od preambule i šest poglavlja (naslova). Poglavlja su posvećena osnovnim vrednostima sadržanim u članu 2 Ugovora o Evropskoj uniji (ljudsko dostojanstvo, sloboda, jednakost, solidarnost, pravo građanstva, pravda i opšte odredbe o tumačenju i primeni Povelje).

U preambuli Povelje se iskazuje rešenost naroda Evrope da dele mirnu budućnost zasnovanu na zajedničkim vrednostima, međusobnim povezivanjem u sve tešnju uniju. „Svesna svoje duhovne i moralne baštine, Unija se zasniva na nedeljivim i univerzalnim vrednostima ljudskog dostojanstva, slobode, jednakosti, solidarnosti; ona počiva na principima demokratije i pravne države. Ona stavlja čoveka u središte svoje aktivnosti utvrđivanjem građanstva Unije i stvaranjem prostora, slobode, bezbednosti i pravde”.

Nema sumnje da Evropska unija i države članice imaju razvijenu regulativu osnovnih prava i sloboda. Pitanje je samo u kojoj meri se utvrđene vrednosti ostvaruju u praksi, posebno nakon ujedinjenja Nemačke, raspada Sovjetskog Saveza i zbivanja u Ukrajini posle 24. februara 2022. godine.

II

Ostvarena integracija u Evropi je bez presedana u istoriji. Stare i nove nacije države u Evropi uspostavile su specifičnu zajednicu. Evropska integracija je utemeljena, za razliku od imperija u prošlosti, na demokratskim principima i načelu slobode udruživanja. Stoga, u njenim temeljima su određene vrednosti, koje ona mora poštovati u svojim aktivnostima.

Na razmeđu vekova, Evropska unija je zamenila 12 nacionalnih valuta jednom — evrom. Neposredno zatim, Unija je otvorila vrata za još deset novih država članica i pripremila predlog Ustava za Evropu. No, veliki zastoj u ratifikaciji Ustava za Evropu i njegova propast gurnuo je Uniju u stanje samosumnje i preispitivanja. Te smnje su uvećane posle prevrata u Ukrajini uz aktivno učešće SAD, kako tvrdi poznati profesor Univerziteta Kolumbija Džefri Saks. Stoga, mnogi se postavljaju pitanje da li je evropski projekt dosegao svoje krajnje granice ili, možda još gore, ne nalazi li se Unija u povratnom kretanju? Pitanje odnosa Evropske unije prema SAD i NATO,

koje su postavili profesori Smit i Stifenson pre 18 godina, dobilo je posebnu težinu danas.³

Jedna od vrednosti koju je trebalo i treba da obezbedi proces evropskih integracija bio je i ostao obezbeđenje mira. Dve velike evropske države, Francuska i Nemačka, vodile su međusobno krvave ratove. Njihovim uključivanjem u istu zajednicu država prevazišao bi se taj sukob, a istovremeno stvorile pretpostavke za konstituisanje Evrope kao „treće snage”, pored SAD i SSSR. Stoga, obezbeđenje mira bila je vrednost i cilj kome se težilo uspostavljanjem evropskih zajednica. Svrha ustanovljenja NATO je bila, kako je to izjavio prvi generalni sekretar NATO lord Ismej, isključiti Rusiju iz Evrope, uključiti SAD u Evropu i držati podređenom Nemačku. Ostvarenje ta tri cilja i mogućnost da ujedinjena Evropa postane treća snaga ne stoje u harmoniji. Postavljalo se pitanje da li je bezbednost Evrope povezana sa bezbednošću SSSR odnosno Rusije i kako je ostvariti. Mišljenja o tom pitanju bila su podeljena kako između država članica EEEZ tako i unutar država članica.

Kad je pozvan da još jednom spase Francusku (bez generala Šarla de Gola i njegove borbe protiv Hitlera i posle kapitulacije Francuske 1940. godine i uspostavljene saradnje sa Hitlerom, Francuska bi imala kao i Nemačka status poražene sile u Drugom svetskom ratu), krajem šeste decenije 20. veka, general de Gol se založio za uspostavljanje pojačane saradnje sa Nemačkom uz istovremene predloge za određenim promenama u evropskim zajednicama, NATO-u i odnosima sa SSSR i istočnoevropskim državama.

I pored protivljenja u svojoj Demohrišćanskoj stranci, zapadnonemački kancelar Konrad Adenauer prihvatio je inicijativu francuskog predsednika De Gola i zaključio sporazum u Parizu 1963. o saradnji Francuske i Nemačke. Ne samo da nemački vicekancelar Erhard nije bio pristalica Jelisejskog sporazuma, već to nije bila ni administracija tadašnjeg američkog predsednika Džona Kenedija. Bilo je jasno da Jelisejski sporazum u obliku u kome je potpisan neće proći ratifikaciju u Bundestagu. Na sugestiju administracije predsednika Kenedija, u tekst Jelisejskog sporazuma uneta je rečenica da se tim sporazumom ne narušava čvrsto zajedništvo SR Nemačke i SAD. De Gol se nije usprotivio toj izmeni i sa tom izmenom Jelisejski sporazum je ratifikovan u nemačkom Bundestagu.

Iako se u Zapadnoj Nemačkoj Adenauerova i kasnije demohrišćanske vlade nisu slagale sa stavovima berlinskog gradonačelnika Vilija Branta, u jednoj stvari postojala je saglasnost. Ne može se ignorisati postojanje Sovjetskog Saveza iz bezbednosnih razloga i neophodnosti uticaja na poboljšanje uslova života nemačkih građana u Istočnoj Nemačkoj. Kad je postao vicekancelar, a zatim kancelar, Vili Brant je pokušao da ostvari oba cilja. Mir i pretpostavke za ujedinjenje Nemačke isključivo diplomatskim putem i miroljubivim sredstvima. Predložio

³ Karen E. Smith, *European Foreign Policy in Changing World*, Cambridge Polity Press, 2003, str. 38 i sl.

je novu istočnu politiku, duboko svestan da bi zahtev da se Nemačkoj priznaju granice iz 1939. godine bio uvod u novi evropski i svet-ski rat. Brantov savetnik i glavni pregovarač u zaključenju Moskovskog a zatim i Varšavskog ugovora bio je Egon Bar. A Bar je jasno rekao u Moskvi 1970. godine da „bez Rusije mirovni poredak u Evropi nije moguć”. Moskovskim i Varšavskim ugovorom potvrđene su granice između država uspostavljene nakon Drugog svetskog rata, a posebno granice uspostavljene između Nemačke i Poljske na rekama Odri i Nisi. Ovo odricanje od delova Nemačke izazvalo je veliki otpor opozicione demohrišćanske stranke i nezadovoljstvo Nemaca koji su bili primorani da se isele iz tih delova Nemačke i nastane u Zapadnoj Nemačkoj. Nezadovoljstvo je povećano zaključenjem tzv. Bazičnog sporazuma između Savezne Republike Nemačke i Demokratske Republike Nemačke, na osnovu koga su razmenjeni ambasadori između dve države i otvoren put za prijem obe nemačke države u Ujedinjene nacije. Koliko je taj predlog bio neočekivan, svedoči u to vreme postojanje Halštajnovе doktrine (kasnije predsednik Evropske komisije). Prema toj doktrini, SRN je prekidala diplomatske odnose sa svakom državom koja bi priznala DDR. Ratifikaciji Bazičnog (osnovnog) sporazuma u Bundestagu prethodilo je izjašnjenje naroda na opštim izborima. Svestan da bi odbacivanje nove istočne politike moglo biti otvaranje puta za novi rat u Evropi, nemački narod poklonio je poverenje Brantovim socijaldemokratama, a ne Barcelovim demohrišćanima. Rajner Barcel je otišao u političku penziju, na čelu demohrišćana zamenio ga je Helmut Kol, a Bazični sporazum je potvrđen u Bundestagu. Naravno, u to vreme je u Nemačkoj postojala sloboda štampe, nemački narod je mogao da se upozna sa argumentima za i protiv nove istočne politike i donese samostalno odluku da li će glasati za demohrišćane ili za socijaldemokrate. U osmoj deceniji 20. veka počeli su duvati drugi vetrovi. Istražujući razloge za svoj poraz u Vijetnamu, politička elita SAD je došla do zaključka da su jedan od najvažnijih uzroka poraza slobodni mediji u SAD, koji su svojim pravovremenim informacijama o ratu u Vijetnamu okrenuli američku javnost protiv rata i primorali SAD da se panično povuče iz Vijetnama. U skladu s tim zaključcima, nastala je nova politika. Sa političke scene uklonjeni su tvorci Jelisejskog sporazuma Adenauer i De Gol i tvorca nove istočne politike Vili Brant. Mnogi pisci tvrde da su događaji u Parizu 1968. godine prva obojena revolucija u Evropi. Ona je pokazala da narod može krivim informisanjem da bude naveden da glasa suprotno svojim interesima. Pri tome, SAD su mogle i mogu još lakše da kontrolišu medije u Nemačkoj jer je još uvek na snazi okupacioni propis koji, iako je formalnopravno Bundestag ovlašćen da ga ukine, nije ni do danas ukinut.⁴

Otud, kad se razmatra problem ostvarivanja vrednosti utvrđenih u pravu EU odnosno njenih država članica, treba razlikovati razdoblje

⁴ P. Craig and G. De Burca, *EU Law, Text, Cases and Materials*, Oxford University Press, 2011, str. 285 i sl.

do 1990. (ujedinjenja Nemačke), nakon 1990. (odnosno ujedinjenja Nemačke) do 24. februara 2022. i razdoblje posle tog datuma.

Nije sporno da su se odredbe Grundgesetza (Osnovnog zakona) o osnovnim pravima veoma poštovala u Saveznoj Republici Nemačkoj. Veliki doprinos tom poštovanju dao je Savezni ustavni sud Nemačke. Uloga tog suda bila je velika i u uspostavljanju osnovnih prava i sloboda u evropskim zajednicama odnosno u Evropskoj uniji. Ustavni sud Nemačke mnogo je doprineo ostvarivanju veoma važnog člana 5 GG. Tim članom se garantuje sloboda mišljenja, sloboda štampe, sloboda umetnosti i sloboda nauke.

Jasno je da bez slobode izražavanja mišljenja, dijaloga i rasprave o različitim mišljenjima nije moguće dopreti do istine. A bez istine nema ni slobode ni napretka. To važi ne samo za ostvarivanje demokratije već i za druge oblasti života, naročito u oblasti nauke. Univerziteti moraju biti žarišta dijaloga o ključnim, ne samo čisto naučnim problemima, već i osnovnim egzistencijalnim problemima društava odnosno država. U ostvarivanju evropskih integracija pojavili su se mnogi problemi. Oni su bili predmet i naučnih i političkih rasprava. Kakvo je značenje pojedinih odredaba Ugovora o osnivanju Evropske zajednice, koja su ovlašćenja prenele države članice na Zajednicu, ko je nadležan za utvrđivanje da li institucije Evropske zajednice/unije poštuju te granice. Na pojedina od ovih pitanja dati su različiti odgovori i u pravnoj nauci i u praksi Evropskog suda pravde i ustavnih sudova država članica. Presude Evropskog suda pravde Van Gend en Loss i Kosta izazvale su dalekosežne promene u prirodi prava evropskih zajednica (unije). Engleski sudovi i znatan deo njihove pravne teorije ih smatra suprotnim konstitutivnim ugovorima evropskih zajednica.⁵ Ustavni sud Nemačke postavio je jasne granice tim presudama Evropskog suda pravde u svojim poznatim presudama Solange, Maastricht, Lisabon. Slične formulacije preuzeli su i drugi ustavni sudovi država članica, a posebno oštar spor o granicama ovlašćenja Evropskog suda pravde i Evropske komisije pokrenuo je Vrhovni (ustavni) sud Poljske svojom presudom od sedmog oktobra 2021. godine. Nije zato nimalo čudno što je poznati francuski istoričar Žorž-Anri Sutu označio Evropsku zajednicu kao neizvestan savez.

Proces evropskih integracija i, posebno ujedinjenje Nemačke, pratio je proces dezintegracije socijalističkih federalnih država. Ti procesi dezintegracije izazvali su, i mnogo doprineli, procesima sužavanja slobode mišljenja, medija, nauke, dijaloga. Vladavina prava, pravde i istine potisnuta je u drugi plan ili čak i proterana.

Agresija SAD i NATO na Saveznu Republiku Jugoslaviju (1999) i nešto kasnije SAD i Ujedinjenog Kraljevstva na Irak 2003. (zajedno sa evropskim državama koje su bile voljne da se priključe oružanom napadu na Irak, ali bez učešća u tom napadu Francuske i Nemačke), najbolja su potvrda nepoštovanja ne samo međunarodnog

⁵ T. C. Hartley, *The Foundations of European Union Law*, Oxford University Press, 2010, str. 253 i sl.

prava nego ni osnovnih vrednosti ugrađenih u pravo EU i u nacionalna prava država članica Evropske unije. Naravno, iz tih agresija pouke su izvukle i SAD i Rusija i Kina. A najvišu cenu, pored ne-dužnog srpskog i iračkog naroda, platila je Evropska unija. Duboko zabrinuti činjenicom da su se Nemačka, Francuska i Rusija izjasnile protiv agresije na Irak, SAD i Ujedinjeno Kraljevstvo su preduzele kako mere protiv „stare Evrope” tako i ubrzale i proširile ostvarivanje ciljeva utvrđenih u dve direktive Reganovog i Buša starijeg Saveta za bezbednost iz 1982. godine i Javnog zakona (*Public Law*) 101–513 od 5. novembra 1990, kao i u planu Volfovic iz 1992. (koji je postao zvaničan akt SAD o odbrambenoj i bezbednosnoj politici SAD za vreme mandata Buša mlađeg 2001). Ostvarenje ovih ciljeva zahtevalo je punu kontrolu nad medijima, sužavanje slobode nauke, kao i sprečavanje dolaska na vlast ili njihovu smenu političara koji nisu potpuno lojalni administraciji SAD. Stoga, kao što su svojevremeno bili uklonjeni Adenauer, De Gol i Brant, ista sudbina je zadesila Širaka i njegovog kandidata za predsednika Republike Francuske De Vilpena, kao i Gerharda Šredera, kancelara Nemačke. SAD i dalje ulažu veliki trud da uklone trećeg „bundžiju” protiv rata u Iraku, Vladimira Putina, ali to još nisu uspele niti će uspeti.

Čuveni filmski stvaralac Oliver Stoun u svojoj nedavno objavljenoj autobiografiji „U poteri za svetlom”, ukazuje da javni američki mediji već godinama izvrcu istinu o svetu. A tu „istinu” posle raznose evropski mas mediji. Medijsko obaveštavanje o agresiji na SR Jugoslaviju, SAD su nazvale „milosrdnim anđelom”, a masovni mediji pokušali to da dokažu kao istinu, pretvarajući žrtvu agresije (Srbe) u krivca. Kako su to činili?

Mediji su pratili izjave državnog sekretara SAD Madlen Olbrajt i široko ih interpretirali kao stvarnost a ne neistinu. Iz izjave Olbrajtove da se na Kosovu i Metohiji „sprovodi antialbanski pogrom, američki mediji su opisali da Srbi vrše „jednostrani etnički holokaust nad Albancima”. Štaviše, i kad reporteri sa terena pošalju prave snimke onog sto se stvarno desilo, njihova TV kuća ne objavi to već ono što izjavi američki funkcioner bez obzira u čije „odelo je obučen”. Ackerman i Naureckas tvrde da se to dogodilo u slučaju Račak, jer su snimatelji CNN i Associated Pressa pratili akciju srpskih snaga, sve snimili, ali su njihove centrale odbile da emituju snimljeni materijal.⁶ Nisu važne činjenice, važno je bilo šta kažu Olbrajtova i Voker. Tražen je razlog za bombardovanje Srbije, a to što taj razlog nije istinit, nije bilo važno za SAD i države članice EU. Koliko je ta nesloboda medija otišla daleko, dobro pokazuju primeri iz engleske, nemačke i francuske prakse. U Londonu je novinar BBC Džon Simpson optužen da je prosrpski novinar zbog izveštaja iz bolnice u Beogradu u kojoj se zatekao kad je NATO upotrebio novu vrstu bombi koje

⁶ Ackermman and Naureckas, *Following Washington's Script: The United States Media and Kosovo*. In: Hummond P. Herman ES (eds) *Degraded capability: the media and the Kosovo crisis*, Pluto Press, 2000.

potpuno isključuju električnu energiju. Srbija je ostala u potpunom mraku. Bler i njegov predstavnik za štampu Kembel (Blair i Campbell) su potvrdili u Parlamentu UK da je Džon Simpson (John Simpson) prosrpski novinar, bez ijednog dokaza. Nema sumnje da je namera Blera bila da zaplaši novinare i spreči objektivno izveštavanje. U tu svrhu je i bombardovana i zgrada Radio-televizije Beograd i pobijeno više zaposlenih koji su bili na svom radnom mestu. Vreme će ubrzo otkriti demokratske kapacitete Blera i britanskog parlamenta. Izveštaj Čilkotove komisije (ustanovljene od Parlamenta) da je Bler obmanuo Parlament o razlozima za agresiju na Irak, ostao je bez posledica, jer se u Britaniji ne poštuje načelo vladavine prava. A britanski novinari su izvukli pouku iz Simpsonovog slučaja. Prvog aprila 1999, Daily Mirror piše o bekstvu kosovskih Albanaca od genocida, o nacističkom stilu terora nad Albancima koji sprovode Srbi... Blerove i Kembelove pohvale nisu izostale za ovu vrstu neistinitog izveštavanja.

Slično Bleru i Kembelu ponašaju se i drugi. Albrecht Reinhardt, direktor Westdeutscher Rundfunk, navodi primer ministra odbrane SRN Šarpinga koji na konferencije za štampu dolazi sa slikama sa Kosova i odbija da odgovara na pitanja novinara. Slikama dokazuje da postoji etničko čišćenje Albanaca, a mediji postaju, hteli ili ne hteli, propagandna glasila vlade koja je voljno i sa uverenjem ušla u rat.⁷ U sličnoj poziciji su novinari i u Francuskoj, ako ih smatraju prosrpskim. R. Debre (Regis Debray) je otišao u Srbiju i na Kosovo u maju 1999. godine da izveštava, dobro upoznat sa stvarnim događanjima. Debre je izvestio da su bombardovani civilni objekti, kao škole, fabrike, da Milošević nije diktator kao Hitler, kako se tvrdi u izveštajima mnogih medija, da je Srbija višepartijska i višenacionalna država, da na Kosovu nema genocida i da NATO nije uništio jugoslovensku armiju kako tvrdi. Za razliku od Džona Simpsona koga je napao premijer Bler, ovde je taj zadatak prepušten elitnim novinarima u službi vlade i posebno jednom filozofu koji je ranije branio crvene Kmere a sada NATO agresore. U kolumni koju je objavio u vodećim francuskim novinama, B. H. Levi (Bernard-Henri Levy) tvrdio je da je R. Debre svojim izveštavanjem izvršio samoubistvo i oprostio se od njega kao nepostojećeg. Slično je učinio filozof A. Gliksmann (Andre Gluckmann), koji je žesoko napao Debrea zbog kritike NATO, što posredno vodi, tvrdio je Gliksmann, podršci Slobodanu Miloševiću. Voditi konstruktivnu debatu, dijalog sa pro-ratnim Gliksmannom i Levijevim lobijem nije bilo moguće.⁸ Nema sumnje da je ovakvo izveštavanje svetskih medija kršenje osnovnih ljudskih prava i sloboda, posebno slobode mišljenja i izražavanja

⁷ Menschen Machen Medien, Heft 7/1999.

⁸ Diana Johnstone, *French Media and the Kosovo War*. In: Hammond P. Herman ES (eds) *Degraded Capability: the media and the Kosovo crisis*, Pluto Press, 2000, p. 148.

mišljenja, slobode medija, sprečavanje dijaloga i traženja mirnih rešenja za postojeće probleme.

Radi utvrđivanje istine, obrazovana je od strane Zapada „Nezavisna međunarodna komisija o Kosovu.” O upotrebi sile od strane NATO-a, NMK donela je sledeći zaključak: „Vojna intervencija NATO je nezakonita ali legitimna”. Nezakonita je jer nije prethodno dobijeno odobrenje Saveta bezbednosti UN. Legitimna je jer je usmerena na zaštitu ljudskih prava Albanaca.⁹ Problem je nastao kad je jedan časni član Komisije postavio pitanje kako oceniti bombardovanje civilnih objekata u Srbiji, škola, bolnica, mostova, rafinerija, koja su toliko udaljena od Kosova i Metohije da ne mogu biti pokrivena zaštitom prava Albanaca. Diskriminacija po nacionalnom osnovu je zabranjena, podvukao je ovaj član komisije. Nezavisna međunarodna komisija se zadovoljila sledećom formulacijom: „Legitimnost takve upotrebe sile biće uvek kontroverzna i ostaće takva sve dok intervenišemo da zaštitimo živote jednog naroda a ne i drugog”. Poznati profesor međunarodnog prava Jing Lu osnovano pita kako takva vojna intervencija može biti legitimna.¹⁰

Svrha agesije na SRJ bila je jasna. Ona je nagovestila nastojanje SAD da uništi unapred svakog mogućeg konkurenta njenoj hegemoniji u svetu. Unipolarni moment nije smeo biti trenutak već večnost. Tri veka vladavine Anglosaksonaca svetom niko ne sme, kako je to zapisano u Buš Volfovicom planu iz 2001. godine, da ugrozi. Agresija na SRJ, napad na kinesku ambasadu u Beogradu, agresija na Irak, bili su pokazatelji Rusiji i Kini šta će im se dogoditi ako ne budu poštovali pravila koja utvrdi SAD. I Rusija i Kina savršeno su razumeli poruku.

III

Ujedinjenje Nemačke i raspad SSSR u poslednjoj deceniji 20. veka snažno su uticali na ostvarivanje vrednosti zapisanih u pravu Evropske unije i međunarodnim instrumentima za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda. Malo ko je mogao u to vreme da pretpostavi da će doći do sumraka vrednosti utvrđenih u konstitutivnim ugovorima Evropske unije i Povelji Evropske unije o osnovnim pravima. Specijalna vojna operacija (24. februara 2022) radi zaštite ruskog naroda koji je nakon raspada SSSR-a ostao u sastavu Ukrajine ili agresija na Ukrajinu, to je bilo pitanje na koje su davani i daju različiti odgovori. Zapadni mediji nisu imali dilema. Pod dirigentskom palicom američkih korporativnih medija (nadmoć tih medija nad državom pokazuje njihova zabrana da se objavljuju izjave aktuelnog predsednika

⁹ The Independent International Commission on Kosovo, *The Kosovo Report*, Oxford University Press, 2000, p. 4.

¹⁰ Jing Lu, *On State Secession from International Law Perspectives*, Springer Nature Switzerland, 2018, p. 190 i sl.

SAD početkom treće decenije 21. veka), evropski mediji su bez izuzetka pisali o agresiji Rusije, bez ikakvog povoda, na nedužnu Ukrajinu. Tvrdili su da je to prvi rat u Evropi posle okončanja Drugog svetskog rata i da je neophodno pružiti svaku pomoć Ukrajini, jer se u Ukrajini brani sloboda (EU koristi sredstva svog fonda za mir za naružavanje Ukrajine za rat). Usledila je bujica napisa radi dehumanizacije ruskog naroda, kao što je to činjeno 1999. godine sa srpskim narodom. Dugo prikrivan nacistički duh i ideje nacizma u Evropi i svetu, kao i želja za osvetom zbog poraza u Drugom svetskom ratu, preplavili su Nemačku i druge države članice Evropske unije. Ponočila se „kristalna noć” iz Hitlerovog razdoblja u smanjenom obimu u evropskim gradovima. Bolesni Rus, na lečenju u minhenskoj bolnici, izbačen je iz bolnice samo zato što je Rus. Rusi su izbacivani s posla zbog svoje nacionalnosti ili im je pružena ruka spasa ako potpišu da je Rusija izvršila agresiju na Ukrajinu i da je Putin diktator. Iz biblioteka su izbacivana dela mrtvih i živih ruskih autora. Dostojevski, Puškin, Jesenjin izbačeni su iz školskih udžbenika, a njihova objavljena dela usmerena ka đubrištu. Veličanstveni Čajkovski i drugi ruski kompozitori skinuti su sa repertoara koncertnih dvorana. Iako je zabrana diskriminacije osnovno načelo prava EU i vrhunsko načelo nacionalnih ustava država članica EU, nije poštovano u primeni, u stvarnom životu. Iza dugo negovane rusofobije krio se davno pripremljeni cilj: rasparčavanje Rusije i oduzimanje od Rusije Sibira, tog svetskog dragulja u svakom pogledu. Američki, britanski, nemački građani, građani sveta, ne znaju da svetska globalna elita nije preokupirana mržnjom prema Rusima, već željom za ruskim resursima, posebno za ogromnim bogatstvom Sibira. To su savršeno jasno napisali i američki politički mislioci sa usađenom rusofobijom (Bžežinski, Bugajski, Amerikanci poljskog etničkog porekla) i oni bez nje (Alen Bjukenen, idejni tvorac Badinterove formule). Bjukenen je bio zahtevniji od Bžežinskog. Rusija treba da bude svedena, prema njegovom mišljenju, na moskovsko vojvodstvo). Nije, dakle, reč o sukobu civilizacija, kao što tvdi Samjuel Hantington, već težnja za ovladavanjem ogromnim ruskim bogatstvima. Ali narod ne ide u rat da bi uvećao bogatstvo globalne i malobrojne svetske elite. Potreban je zato drugi podsticaj, mržnja prema drugom narodu i spremnost da se ide u rat zbog te mržnje. To je dobro znao britanski premijer David Lojd Džordž (David Lloyd George) kad je na početku Velikog rata 1914. godine izdavaču Manchester Guardian C. P. Skotu (C. P. Scott) rekao: „Kad bi narod znao istinu, rat bi sutra prestao. Ali narod ne zna i ne može znati”.¹¹ Posledice neobaveštenosti naroda bile su ogromne. Ipak, istorija nije bila dobar učitelj. Planeta je preživela Drugi svetski rat. Sad se nalazimo u neobjavljenom ratu SAD i 50 država okupljenih na savetovanju na američkoj teritoriji u srcu Savezne Republike Nemačke, vojnoj bazi SAD Ramštajn, o tome kako

¹¹ J. Pilger, *Censorship by omission*. In: Hammond P. Herman ES (eds) *Degraded Capability: the media and Kosovo Crisis*, Pluto Press, 2000, str. 132.

strateški poraziti Rusiju. Rusija je optužena za agresiju na Ukrajinu, izvršenu 24. februara 2022. godine. Obećana je svaka pomoć Ukrajini do njene konačne pobeđe nad agresorom. Zabranjen je svaki dijalog o miru dok se Rusija ne porazi u ratu i vrati Ukrajini Krim i druge okupirane teritorije.¹² SAD i EU su uvele dosad neviđene pakete sankcija Rusiji, suprotno kako međunarodnom pravu tako i pravu EU. U ovom pogledu posebno je zanimljivo postupanje Savezne Republike Nemačke. Njeno ograšenje o načelo vladavine prava, u nacionalnom i međunarodnom poretku, teško je razumeti i objasniti. SRN je potpisnik Dva plus četiri ugovora (Ugovor o ujedinjenju Nemačke iz septembra 1990). Prema članu 2. tog ugovora Nemačka se obavezala da će „samo mir proisticati sa nemačkog tla”. U članu 26. Ustava ujedinjene Nemačke zapisano je da akti usmereni ili preduzeti u nameri da ugroze mirne odnose između naroda, naročito pripremu agresivnog rata, neustavni su i kažnjivi. Sem toga, SRN je potpisala i Ugovor o prijateljskim i dobrosusedskim odnosima sa SSSR (Rusijom) u kome je takođe utvrđena obaveza mira.¹³

SAD, NATO i EU tvrde da je Rusija izvršila prva i jedina agresiju u Evropi, čak i u svetu. Da li je ova tvrdnja valjana? Razume se da nije. Ali SAD, Ujedinjeno Kraljevstvo, Nemačka, Francuska i drugih još 15 članova NATO-a tvrde da su izvršili 1999. humanitarnu intervenciju a ne agresiju na SRJ. Stoga, gazeći važeću Povelju UN, osnovali su Međunarodni haški tribunal na kome su za ratne zločine optužili one koji su branili svoju otadžbinu, njeno pravo na postojanje i nesmetani razvitak. Optuženi su i vojni komandanti koji su hrabro i časno branili svoju otadžbinu od agresije SAD, NATO i EU. Iz te situacije izvukao je neophodna saznanja glavnokomandujući general oružanih snaga Ujedinjenog Kraljevstva general Džonson, koji je odbio da izda naredbu o početku bombardovanja Iraka 2003. na osnovu odluke Blerove vlade. General Džonson je u pismu upozorio vladu da ne postoji odobrenje Saveta bezbednosti UN za napad na Irak, da zato odluka vlade nije dovoljna i zatražio je da se stvar raspravi u britanskom Parlamentu. Parlament je većinom glasova odobrio napad na Irak, ali vreme će pokazati, na osnovu prevarne radnje Blerove vlade. Parlament je naknadno utvrdio, na osnovu izveštaja odbora koji je osnovao, da je Blerova vlada obmanula parlament da Irak poseduje oružje za masovno uništenje, koje može da aktivira za manje od jednog sata. A američki državni sekretar u to vreme, general Kolin Pael, saznajući da boluje od neizlečive bolesti, priznao je da je lagao pred Svetom bezbednosti da Irak poseduje hemijsko

¹² Za sve učesnike Ramštajnske grupe ali i za profesore univerziteta u Evropi i svetu bilo bi korisno da pročitaju tekst profesorke M. Mur (Margaret Moore): *The Territorial Dimension of Self-Determination*. In *National Self-Determination and Secession*, Edited by Margaret Moore, Oxford, Oxford University Press, 1998 i 2003, str. 134–157.

¹³ Budimir Košutić, *Enigme o nemačkoj suverenosti i evropskoj bezbednosti u Državni poredak*, Suverenitet u vremenu globalizacije, SANU, Beograd, februar, 2019, str. 157–186.

oružje. Naravno, umesto da bude krivično gonjen posle usvajanja Čikoltovog izveštaja u Parlamentu Bler je proizveden u viteza, a nikakve sankcije nisu primenjene na SAD i koaliciju zbog agresije na Irak. A o kažnjavanju njihovih sportista nije moglo biti ni reči. Niti je trebalo da bude ni pre ni sada protiv ruskih sportista. Kakav slučaj diskriminacije čak i u olimpijskom pokretu.

Kad se ocenjuje da li je Rusija izvršila agresiju 24. februara 2022. neophodno je istražiti sve činjenice. A načelo pravde nalaže i uporednu analizu do 24. februara 2022. izvršenih oružanih napada na nezavisne države. Ta analiza će pokazati da ima daleko više osnova za negaciju američke tvrdnje o humanitarnoj intervenciji u SRJ 1999. godine i zaštiti od iračkog oružja za masovno uništenje 2003. nego za pobijanje ruske tvrdnje o vojnoj operaciji. Jer vojnoj operaciji prethodio je vojni prevrat u Ukrajini 2013/2014. godini, u kome su aktivno učestvovala SAD, zaključeni su sporazumi u Minsku o mirnom rešenju ukrajinske krize koji su sramno pogazile zapadne zemlje, britanski premijer Boris Džonson odleteo je u Kijev da „objasni” rukovodstvu Ukrajine da mora odbaciti mirovni sporazum zaključen u Istanbulu a, usput, glavni ukrajinski pregovarač u Istanbulu (iako ništa nije uradio na svoju ruku) ubijen je od „nepoznatog” lica u Ukrajini. Najzad, Rusija je ponudila SAD, NATO i EU plan o ostvarivanju bezbednosti u Evropi i zaustavljanju daljeg širenja NATO na Istok. Sve tri adrese odbacile su predloge Rusije i naglasile da svaka država može da podnese zahtev za prijem u NATO, a da Rusija nema pravo da se u to meša. Očigledno da su SAD, duboko uverene u svoju nadmoć, tražile mirnu predaju Rusije ili rat. Ne bez svakog osnova potcenile su Putina i pogrešno mislile da u ruskoj politici o svemu odlučuje jedan čovek. Zar nije Hruščov bez otpora preneo ruski Krim Ukrajini, bez koga nije moguće zaštititi Rusiju od spoljne agresije. Isto tako, Putin nije izvršio ili nije mogao da se obračuna sa oligarsima. Šestorica od njih, na osnovu kredita koji su, uz podršku Jeljcinove ćerke, dobili od Ruske centralne banke i na osnovu koga su za sitan novac stekli veliko bogatstvo i izneli ga na Zapad, nisu još pravno odgovarali. Pre prezrivo odgovora Rusiji na njene predloge za rešavanje pitanja bezbednosti u svetu, zapadne obaveštajne službe su garantovale tu imovinu oligarsima pod jednim uslovom, da podrže Zapad u obuzdavanju Rusije i osudi Putina kao novog „Hitlera”. S malim izuzecima, svi su to učinili, ali imovinu nisu spasili. Vreme je pokazalo da su pogrešili u proceni Rusije i Putina i zapadni političari i njihove obaveštajne službe.

Evropska unija je bespogovorno izvršavala želje Vašingtona, evropski mediji su se ponašali kao da se ništa nije događalo pre 24. februara 2022. Niko se na Zapadu nije usuđivao da otvori pitanje da li su postojali razlozi za rusku vojnu operaciju u prethodnom ponašanju Zapada. To nije smeo ni da učini hrabri mađarski predsednik Orban, borac za mir i protiv rata. Na pitanje novinara o agresiji Rusije na Ukrajinu krajnje neobjektivne zapadne štampe, Orban je rekao da razmišlja o posledicama odsustva dijaloga o miru, a ljudi

ginu svakog dana. S pravom je dodao da se izgleda samo on i papa Francisko na Zapadu zalažu za mir. Sličan pristup zauzeo je i veliki nemački profesor Jirgen Habermas, s tim što je Habermas potvrdio da je reč o agresiji Rusije (bez navođenja argumenata, što je obaveza svakog umnog profesora, a Habermas je nesumnjivo to). U tekstu objavljenom u Frankfurter Allgemeine Zeitung od 23. 2. 2023. „*A Plea for Negotiations in Ukraine Conflict*” Habermas otvara pitanje slanja oružja Ukrajini, jer time se preuzima odgovornost za budući tok rata. Anticipirajući moguće posledice rata, s obzirom na njihove učesnike, Habermas predlaže pregovore s Putinom radi iznalaženja mirnog rešenja.

O proksi ratu u Ukrajini, drugačije od glavnog toka, izjasnila su se još dva američka profesora: Henri Kisindžer i Džefri Saks. Henri Kisindžer je u prvom intervjuu zapadnoj štampi pokazao svoj naučni integritet i hrabrost. Ukazao je na predistoriju sukoba u Ukrajini i predložio rešenja koja se nisu dopala ni Bajdenovoj administraciji ni njenim izvršiocima u Ukrajini. Kratko vreme posle prvog intervjua pojavio se drugi u kome je Kisindžer negirao ono što je rekao u prvom. Najzad, u trećem je naveo da je razlog za Putinovu intervenciju namera Ukrajine da postane član NATO, sa neverovatnim predlogom da ako Ukrajina bude poražena, postane članica NATO. Ranije, u Kisindžerovim tekstovima nije bilo protivrečnosti. Da li je u pitanju strah (posle prvog intervjua u kome je naglasio da Krim mora ostati u sastavu Rusije, ako se želi mir, usledile su pretnje iz Ukrajine o stavljanju Kisindžera na listu za odstrel) ili duboka starost, teško je utvrditi.

Džefri Saks (Jefrey Sachs), profesor Univerziteta Kolumbija u Njujorku, dao je više intervjua koji su izazvali i bes i pažnju u američkoj javnosti. Uredništvo Njujork tajmsa ga je pitalo da li je poludeo s obzirom na to šta priča i piše. Odgovor na to pitanje, kako je rekao Saks, nije mogao dati u Njujork tajmsu kao vernom korporacijskom glasilu, već u kanadskom Youtube kanalu Foreign Affairs 3. maja 2023. Intervju nosi nalov *On the Path to Peace* in Ukrajine. Saks je objasnio da je upoznat o svim događajima u bivšem SSSR-u, Rusiji i Ukrajini, jer je bio u timu koji je savetovao Gorbačova, zatim je bio savetnik Jeljcina, pa prva dva predsednika Ukrajine Kučme i Juščenka. Najzad, istakao je Saks, pozvan sam da budem savetnik vlade Ukrajine dan posle državnog udara u Ukrajini. Kad je video da su udar izvršile grupacije pod dirigentskom palicom SAD, s kojima on ne bi mogao saradivati, vratio se u SAD. Poznato je da je Saks bio pristalica shvatanja Džordža Kenana, da je 1997. godine podržao Kenanov predlog Klintonovoj administraciji da zaustavi širenje NATO na Istok, a da interesi SAD u Rusiji budu ostvareni sporijim, ali sigurnijim načinom. Na žalost, ukazuje Saks, Kenanovi stavovi nisu prihvaćeni, krenulo se u stvaranje od Ukrajine anti Rusije i bilo je jasno da će to izazvati otpor Rusije. A Rusija je nuklearna sila i ne može dozvoliti da bude vojno poražena. Dakle, ne treba previđati činjenice, verovati kako Rusija može biti za sedam dana bačena

na kolena, podsticati rat, koji može izazvati strašne posledice. Krajem maja 2023. godine, Saks daje intervju glasilu Common Droom i navodi da su dve američke provokacije izazvale sukob u Ukrajini. Prva provokacija bila je namera SAD da uključi u NATO Ukrajinu i Gruziju, zaposedne crnomorski region i oslabi bezbednost Rusije. Druga američka provokacija, po mišljenju Saksa, bilo je svrgavanje s mesta predsednika Ukrajine demokratski izabranog Janukoviča. Tada je počela pucnjava u Ukrajini (2014) a ne 24. februara 2022, kako tvrdi američka vlada, NATO i G 7.

Opravdano se postavlja pitanje kako se mogu ignorisati činjenice. Kako je moguće da Evropska unija donese 10 paketa sankcija koji teže pogađaju nju samu nego Rusiju. Teško je objasniti da vlada Savezne Republike Nemačke ne izgovori ni reč o terorističkim aktima na dva gasovoda koji su uslov za održivost i razvitak njene privrede. Kad je donela odluku o zatvaranju nuklearnih elektrana posle tragedije nuklearke u Fukušimi u Japanu, vlada Nemačke imala je u vidu jeftin gas koji će dolaziti severnim gasovodima neposredno u Nemačku iz Rusije. Nije moguće utemeljiti privredu samo na energiji sunca i vetra. Odgovor na postavljena pitanja dao je engleski novinar Alister Hil (na osnovu nečijeg odobrenja) u engleskom Telegrafu 24. maja 2023. On piše da je Rusija trebalo da doživi kolaps najviše za dve nedelje od odlučujućeg uvođenja najtežih sankcija. Evropskim vladama su zapadne obaveštajne službe iznele dokaze o nemogućnosti Rusije da izdrži teret predviđenih sankcija. Ubedili su evropske vlade da je kolaps Rusije zicer koji se ne može promašiti. A, piše Hil, na zaprepašćenje zapadnih vlada koje su očekivale skoro kolaps Rusije i prestanak gubitaka koje trpe od vlastitih sankcija, sankcije nisu delovale na predviđeni način. U pomoć Rusiji, ali i sebi, priskočili su u tišini države na Istoku, dva džina, Indija i Kina, a zatim ohrabrene manje države. Amerikanci i Evropljani su očigledno precenili svoju omiljenost na istoku i jugu kontinenta. Mislili su da je lako zaboraviti strahote iz kolonijalnog razdoblja. Sad su otkrili istinu. SAD dobro kontrolišu samo svoje saveznike gde imaju vojne baze (Japan, Južna Koreja, Nemačka, Italija...)

Kako će se završiti rat Ramštajn grupe država i Rusije, nezahvalno je prognozirati. Izvesno je samo da Evropska unija neće više biti „super država već patuljak” u svetskoj zajednici. Rešenje za proksi rat na teritoriji zlosrećne Ukrajine, najbolje je tražiti diplomatskim pregovorima o uspostavljanju mira, dijalogom svih bitnih aktera i postepenim stvaranjem multipolarnog pravednijeg svetskog poretka. Za dijalogom o miru teže Kina, Indija, Južna Afrika, Turska, Brazil, Rusija, male države kao Srbija, Ujedinjeni Arapski Emirati, Belorusija... Težila je i Ukrajina do sloma postignutog dogovora o miru u Istanbulu, o čemu svedoči bivši izraelski premijer, uključen u te pregovore, Benet. Mir neće u ovom trenutku administracija SAD i britanska vlada. Evropska unija mora da sluša i trpi. Postalo je jasno zašto je došlo do Bregzita.

Literatura

1. Ackermman S, Naureckas J, *Following Washington's Script: The United States Media and Kosovo*, In: Hummond P. Herman ES (eds) *Degraded capability: the media and the Kosovo crisis*, Pluto Press, 2000.
2. Craig P, De Burca G, *EU Law, Text, Cases and Materials*, Oxford University Press, 2011.
3. Hartley T. C, *The Foundations of European Union Law*, Oxford University Press, 2010.
4. Johnstone J, *French Media and the Kosovo War*, In: Hammond P. Herman ES (eds) *Degraded Capability: the media and the Kosovo crisis*, Pluto Press 2000.
5. Košutić B, *Enigme o nemačkoj suverenosti i evropskoj bezbednosti u Državni poredak*, Suverenitet u vremenu globalizacije, SANU, Beograd, februar, 2019.
6. Lu J, *On State Secession from International Law Perspectives*, Springer Nature Switzerland, 2018.
7. Menschen Machen Medien, Heft 7/1999.
8. Moore M, *The Teritorial Dimension of Self-Determination*, In *National Self-Determination and Secession*, Oxford, Oxford University Press, 1998 i 2003.
9. Pilger J, *Censorship by omission*, In: Hammond P. Herman ES (eds) *Degraded Capability: the media and Kosovo Crisis*, Pluto Press 2000.
10. Schreder W, *Grundkurs Europarecht*, 2. Auflage, Verlag C. H. Beck, München, 2011.
11. Smith K. E, *European Foreign Policy in Changing World*, Cambridge Polity Press, 2003.
12. The Independent International Commission on Kosovo, *The Kosovo Report*, Oxford University Press, 2000.
13. Weber A, *Europäische Verfassungsvergleichung*, Verlag C. H. Beck, München 2010.

Budimir Košutić, PhD

VALUES DETERMINED BY THE EU LAW AND PERSPECTIVES OF THEIR REALIZATION

The constitutions of the European Union member states determine goals and values that should be achieved by the activities of authorities and other political subjects. Although it is not a state, but a supranational international organization, the highest legal acts of the European Union expressly set out the objectives of the Union and the values on which it is founded. Of course, there is a certain connection between the goals and values of the Union or its member states. All EU member states have ratified the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, the European Social Charter, as well as the fundamental conventions (pacts) for the protection of human rights adopted in the United Nations system. However, due to the legal nature of the European Union, there are certain specificities in the regulation and realization of the values and goals of the European Union. What are they?

Key words: European Union, EU Law, Values of EU

Pravno regulisanje prostitucije u Crnoj Gori

Prostitucija je u Crnoj Gori regulisana Zakonom o javnom redu i miru kao prekršaj protiv javnog reda i mira, što govori da je na snazi prohibicionistički model regulisanja prostitucije. Predmet analize u ovom radu je zakonsko regulisanje prostitucije u Crnoj Gori. Normativnom metodom analiziraće se odredbe Zakona o javnom redu i miru kojima je regulisana prostitucija. Aktuelno zakonsko rešenje preispitaće se i sa rodnog aspekta, imajući u vidu da se prostitucijom prevashodno bave žene, a usluge prostitucije koriste muškarci. Komparativnom metodom analiziraće se postojeći modeli zakonskog regulisanja prostitucije. Glavni cilj istraživanja je da se utvrdi da li je prostitucija u Crnoj Gori regulisana u skladu sa aktuelnim stanovištima o prostituciji, kao i sa progresivnim modelima zakonskog regulisanja prostitucije.

Dobijeni rezultati ukazuju da se prostitucija smatra neprihvatljivom društvenom pojavom u crnogorskom društvu, pri čemu represivne mere pogađaju najranjivije, osobe koje se odaju prostituciji, a koje su najčešće žene. Stoga bi bilo poželjno da zakonodavac promeni model zakonskog regulisanja prostitucije i opredeli se za progresivniji neoabolicionistički model, u skladu sa kojim bi represivne mere bile usmerene ka korisnicima usluga prostitucije, dok bi odavanje prostituciji bilo ukinuto kao prekršaj.

Ključne reči: prekršaj, prohibicionistički model, prostitucija, Zakon o javnom redu i miru, žene u prostituciji

Uvodna razmatranja

Prostitucija se najčešće definiše kao pružanje seksualne usluge drugoj osobi u zamenu za novčanu ili drugu naknadu. Zakon o javnom redu i miru Crne Gore¹ propisuje prekršajne sankcije za odavanje prostituciji, podsticanje na prostituciju, iznajmljivanje ili ustupanje prostorija radi vršenja prostitucije i posredovanje u prostituciji.² S obzirom na uvreženo mišljenje da je prostitucija ženska profesija, smatramo da je od ključnog značaja da aktuelno zakonsko rešenje analiziramo sa rodnog aspekta. Korišćenje rodnog pristupa u istraživanju prostitucije doprinelo je prepoznavanju prostitucije kao rodne problematike. Rodna perspektiva u istraživanju

* Doktor pravnih nauka, advokatica u Novom Sadu; *e-mail:* adv.dragana.pejovic@gmail.com.

¹ Zakon o javnom redu i miru Crne Gore, „*Službeni list Crne Gore*”, br. 64/2011, 56/2020. U daljem tekstu: ZJRM CG.

² ZJRM CG, čl. 27 i 28.

prostitucije uticala je i na formiranje novih pristupa u pravnom regulisanju prostitucije.

U prvom delu rada pažnju ćemo posvetiti društvenom položaju žena u Crnoj Gori, jer društveni položaj žena smatramo glavnim uzrokom što se za bavljenje prostitucijom „opredeljuju” pre svega žene. Drugi deo rada elaborira modele zakonskog regulisanja prostitucije sa akcentom na neoabolicionistički model kojim je načinjen svojevrsni zaokret u zakonskom regulisanju prostitucije. U trećem delu analiziraćemo odredbe ZJRM CG kojim je regulisana prostitucija. Na kraju rada daćemo predlog za unapređenje postojećeg zakonskog rešenja.

1. Društveni položaj žena u Crnoj Gori

Istraživači koji koriste rodni pristup u istraživanju prostitucije posebno su fokusirani na uzroke ulaska žena u prostituciju kako bi se na njih delovalo i predupredilo da žene uopšte počnu da se bave prostitucijom. Svi su jedinstveni u stavu da su uzroci ulaska žena u prostituciju socijalno-ekonomske prirode, i to, pre svega, nezaposlenost koja dovodi do siromaštva, nedostatak adekvatnog obrazovanja, nasilje i drugo, a u čijoj osnovi leži neravnopravan položaj žena u odnosu na muškarce u društvu.³ S obzirom na to da u radu zakonsko regulisanje prostitucije u Crnoj Gori preispitujemo iz rodne perspektive, kratko ćemo se osvrnuti na položaj žena u Crnoj Gori kako bismo problem nejednakog društvenog položaja žena u odnosu na muškarce slikovito prikazali na primeru crnogorskog društva.

Najčešće odabir obrazovanja usmerava žene i muškarce ka oblasti u kojoj će raditi. U Crnoj Gori, žene se usmeravaju ka oblastima koje su tradicionalno „namenjene” ženama: zdravstvo, obrazovanje, kultura, umetnost i dr.⁴ Kada je reč o visokom obrazovanju, žene dominiraju na polju društvenih nauka, dok su muškarci brojniji u oblasti tehničkih nauka.⁵

³ Videti: T. Cvetkov, *Socijalni karakter prostitucije*, Zagreb 1908, str. 15. D. Radulović, *Prostitucija u Jugoslaviji*, Beograd, 1986, str. 191. B. Žikić, *Rizik i nasilje: antroploško proučavanje seksualnog rada u Beogradu*, Beograd 2008, str. 66. S. Pavlović, H. Cvetinčanin Knežević, *U ime muškog naroda*, Beograd, 2018, str. 91.

⁴ Primera radi, prema podacima iz 2019. godine u sektoru obrazovanja bilo je zaposleno 11.4 hiljada žena i 3,2 hiljada muškaraca (Uprava za statistiku, *Žene i muškarci u Crnoj Gori*, Podgorica 2022, str. 65, <https://www.monstat.org/uploads/files/publikacije/Zene%20i%20muskarci%20u%20CG%20web%202026.12%20FIN.pdf>, 05. mart 2023).

⁵ Uljarević, M, Delić, A, Baronijan, H, Erić, M, Maletin Uljarević, B, Jakić, J, Brnović, M, Radulović, M, *Socio-ekonomski položaj žena u Crnoj Gori*, Podgorica, str. 26, https://www.emim.org/images/publikacije/socio-ekonomski_polozaj_zena_u_crnoj_gori.pdf, 15. decembar 2022.

Zaposlenost pruža ekonomsku sigurnost. U Crnoj Gori žene su češće nezaposlene nego muškarci.⁶ Među nezaposlenim licima bez staža skoro je dva puta više žena.⁷

Žene zarađuju manje od muškaraca, a same žene tvrde da se muškarci „retiraju kao poželjniji na radnom mestu od žena; zarađuju veće plate i dobijaju visoke pozicije”.⁸ Generalno, u crnogorskom društvu prevladuje stav da su za muškarce zanimanja koja podrazumevaju moć dok bi žene trebalo da se bave zanimanjima koja se odnose na usluge i brigu o drugima.⁹

Profesionalno usavršavanje i napredovanja žena često otežava ili onemogućava briga o deci ili starijim članovima domaćinstva, što se u Crnoj Gori smatra ženinom obavezom.¹⁰ Žene ranije ulaze u brak i ranije dobijaju decu, za razliku od muškaraca, što u velikom broju slučajeva dovodi do toga da zbog tradicionalne uloge majke prave pauzu u karijeri, dok muškarci nastavljaju svoje profesionalno usavršavanje i napredovanje.¹¹

Pored toga što su češće nezaposlene i zarađuju manje, žene u Crnoj Gori navode da se seksualno nasilje često dešava na radnom mestu. Ističu da je seksualno uznemiravanje prilično često, mada je psihičko nasilje učestalije. Nasilje trpe kako bi zadržale posao.¹²

Kućni poslovi su takođe ženina obaveza, te ona nakon povratka sa posla započinje drugu smenu kod kuće, koja se ogleda u neplaćenom radu za koji kažu da se „ne priznaje i ne poštuje”.¹³ Uprkos tome što su muškarci skoro potpuno isključeni iz kućnih obaveza, oni su donosioci odluka u porodici jer poseduju ekonomsku moć unutar domaćinstva. Naime, u 2/3 crnogorskih porodica muškarac je taj koji najviše doprinosi ukupnim prihodima kojima porodica raspolaže.¹⁴ Takođe, vlasnici nepokretnosti su najčešće muškarci koji upravljaju i celokupnom imovinom.¹⁵ Međutim, nije samo bračna raspodela razlog što žene ne poseduje imovinu, nego je to i posledica duboko ukorenjenog običaja da žene kao naslednice ustupaju svoj nasledni deo muškom potomku (bratu).¹⁶

Napred navedeni podaci koji osvetljavaju nezavidan ekonomski položaj žena u Crnoj Gori potvrđuju tvrdnje Spahić Šiljak kada navodi da je žensko siromaštvo izrazito kompleksno jer „uključuje i

⁶ U 2021. godini među nezaposlenima licima bilo je 39,8% muškaraca i 60,2% žena (Uprava za statistiku, *op. cit.*, str. 72).

⁷ *Ibid.*, str. 74.

⁸ OEBS, *Studija o nasilju nad ženama u Crnoj Gori, Dobrobit i bezbjednost žena*, OEBS, Crna Gora, 2019, str. 16.

⁹ M. Uljarević *et al.*, str. 21.

¹⁰ *Ibid.*, str. 18.

¹¹ *Ibid.*, str. 21.

¹² OEBS, *op. cit.*, str. 32.

¹³ *Ibid.*, str. 15.

¹⁴ M. Uljarević *et al.*, *op. cit.*, str. 23.

¹⁵ *Ibid.*, str. 24–25.

¹⁶ *Ibid.*, str. 25.

porodicu i brigu o djeci, starim i bolesnim članovima porodice, ali i ekonomsku ovisnost koja je posebno izražena u zemljama u razvoju”¹⁷

U Crnoj Gori 31% žena je pre svoje 15 godine doživelo neki oblik fizičkog nasilja, od šamaranja do batina, od strane odrasle osobe, uglavnom roditelja. Nasilje se obično ponavljalo.¹⁸

Čak 45% žena koje imaju ili su imale partnera navele su da su doživele nasilje od intimnih partnera. Najrasprostranjenije je psihičko nasilje, sledi fizičko nasilje a zatim seksualno nasilje. Psihičko nasilje se najčešće svodi na kontrolišuća ponašanja, zlostavljачka ponašanja, ekonomsko nasilje i ucenjivanje u vezi s decom ili zlostavljanje dece.¹⁹

Veliki problem u društvu predstavlja i sam odnos žena prema porodičnom nasilju. Rezultati pokazuju da veliki broj žena veruje da je porodično nasilje privatna stvar. Kada je reč o seksualnom nasilju, „potrebe muškaraca smatraju se važnijim od ženskih, i smatra se normalnim da žene imaju seks sa svojim partnerima čak i kad to ne žele”.²⁰

Čak 76% žena koje su doživele nasilje u partnerskim odnosima i 80% žrtava nepartnerskog nasilja nije tražilo nikakvu podršku od policije ili drugih organizacija nakon najtežeg incidenta.²¹ Glavni razlozi za neprijavlivanje nasilja su stid, strah da se počinitelj ne osveti, i nedostatak poverenja u institucije.²²

Nepovoljniji društveni položaj žena u odnosu na društveni položaj muškarca u Crnoj Gori dovodimo u vezu sa prostitucijom kao ženskom profesijom, jer „siromaštvo, neadekvatno i nedostupno školovanje, beskućništvo, seksualna diskriminacija i nasilje nad ženama stalne su teme u životopisima žena koje se bave ili su se bavile prostitucijom”.²³ Tradicionalne rodne uloge utiču na nepovoljan ekonomski položaj žena, koji u momentu kada druge opcije nema, primorava žene na ulazak u prostituciju. Stoga je pogrešno još uvek dominatno mišljenje da je ulazak žene u prostituciju stvar slobodnog izbora. Ulazak u prostituciju je, kako Kolarec ističe, „izbor u situaciji bez izbora”.²⁴ Rodni aspekt u istraživanju prostitucije, a koji naglasak stavlja na puno poštovanje načela rodne ravnopravnosti, uticao je na uspostavljanje neabolicionističkog modela kojem ćemo posebnu pažnju posvetiti u delu rada koji sledi, a odnosi se na modele pravnog regulisanja prostitucije.

¹⁷ Z. Spahić Šiljak, *Socijologija roda-feministička kritika*, Sarajevo, 2019, str. 133.

¹⁸ OEBS, *op. cit.*, str. 36.

¹⁹ *Ibid.*, str. 28.

²⁰ *Ibid.*, str. 63.

²¹ *Ibid.*, str. 64.

²² *Ibid.*, str. 53.

²³ Đ. Kolarec, *Uzroci prostitucije i trgovanja ženama. Rasprave u Hrvatskoj i svijetu*. Zagreb, 2007, str. 9. http://www.petra-nvo.net/images/publikacije/prostitucija_CZZR_lowres.pdf.

²⁴ *Ibid.*, str. 28.

2. Modeli regulisanja prostitucije

U pogledu pristupa u zakonskom regulisanju prostitucije danas su prisutna četiri osnovna modela regulisanja prostitucije: prohibicionistički, reglementacioni, abolicionistički i neoabolicionistički. Bitno je naglasiti da prihvatanje istog modela ne znači i identično zakonsko regulisanje prostitucije od strane država koje su isti model prihvatile.²⁵

U državama koje su prihvatile prohibicionistički model regulisanja prostitucije, prostitucija se posmatra kao negativna društvena pojava koju je potrebno iskoreniti represivnim merama. Međutim, represivne mere su najčešće uperene isključivo prema osobama koje pružaju usluge prostitucije. Kažnjavanje osoba u prostituciji samo dodatno pogoršava njihov položaj, budući da su one, već zbog toga što se bave prostitucijom, izložene marginalizaciji i stigmatizaciji. Takođe, represivne mere ne odvrćaju osobe u prostituciji od bavljenja prostitucijom jer je ulazak u prostituciju uslovljen ekonomskim faktorom.²⁶

Kako se prohibicionistički model pokazao kao neefikasan na polju sprečavanja i suzbijanja prostitucije, od njega se danas skoro potpuno odustalo.²⁷

Reglementacioni (legalizacijski) model je model regulisanja prostitucije u skladu sa kojim je prostitucija legalna delatnost, te osobe koje se bave prostitucijom mogu da rade kao samozaposlene ili da zasnaju radni odnos u javnim kućama i ostvaruju sva zakonom zagarantovana prava iz radnog odnosa. Upravo činjenicu da žene koje se bave prostitucijom ostvaruju sva prava iz radnog odnosa pristalice reglementacionog modela ističu kao njegovu najveću prednost. Međutim, u državama koje su prihvatile reglementacioni model uočeno je da se prostitucijom bave žene koje dolaze iz država u razvoju, a koje u prostituciju ulaze jer su bez obrazovanja i kvalifikacija, ne poznaju jezik sredine u koju su stigle, te ne mogu naći drugo zaposlenje koje bi im omogućilo da obezbede boravišnu dozvolu i osnovna sredstva za život.²⁸ Ove žene zapravo teške životne okolnosti primoravaju da pristanu da se bave prostitucijom. Samim tim, njihov ulazak u prostituciju se samo naizgled čini slobodan, iako je u pitanju iznuđen izbor usled egzistencijalnih razloga.

²⁵ D. Pejović, Prostitucija u uporednom pravu u pravu Republike Srbije, *Pravni zapisi*, 2/2016, str. 329.

²⁶ Istraživanja pokazuju da kod žena u prostituciji strah od ekonomske deprivacije prevazilazi strah od negativnih posledica bavljenja prostitucijom koje se ogledaju i u učestalom hapšenju. D. Tiosavljević, *Dimenzije ličnosti po Ajzenku i nivo zrelosti žena koje se bave prostitucijom*, Doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Medicinski fakultet, Beograd 2016, str. 118.

²⁷ Među državama članicama Evropske unije prisutan je još samo u Republici Hrvatskoj, Rumuniji i Litvaniji. A. Di Nicola, *The differing EU Member States' regulations on prostitution and their cross-border implications on women's rights*, 2021, str. 24,

[https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2021/695394/IPOL_STU\(2021\)695394_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2021/695394/IPOL_STU(2021)695394_EN.pdf), 28. januar 2023.

²⁸ A. Di Nicola, *op cit*, str. 28.

Rezultati istraživanja pokazuju da se u državama koje su prihvatile reglementacioni model regulisanja prostitucije beleži najveći broj žrtava trgovine ljudima radi seksualne eksploatacije.²⁹

Abolicionistički model regulisanja prostitucije nastao je u 19. veku u Engleskoj, kao rezultat borbe ženskog pokreta protiv potčinjenog položaja žena koje su se bavile prostitucijom u javnim kućama pod okriljem reglementacionog modela. U skladu sa navedenim modelom bavljenje prostitucijom je dekriminalizovano, dok su sve druge aktivnosti u vezi sa prostitucijom u čijoj osnovi leži eksploatacija žena u prostituciji (posredovanje u prostituciji, otvaranje javnih kuća i dr.) zabranjene. U državama koje su prihvatile abolicionistički model prostitucija najčešće ostaje neregulisana oblast, što je i najveći nedostatak ovog modela³⁰ s obzirom na to da se u pojedinim državama koje su prihvatile ovaj model prostitucija odvija nesmetano.³¹

Inovativan, neoabolicionistički model, prva je uvela Švedska 1999. godine, a zatim Norveška i Island te je danas ovaj model poznat i kao nordijski model. Neoabolicionisti su se posebno fokusirali na rodni aspekt prostitucije s obzirom na to da se prostitucijom bave prevashodno žene. Prepoznali su da je prostitucija posledica nejednakog položaja žena i muškaraca u društvu, te da su žensko siromaštvo, isključenost i diskriminacija razlozi za ulazak žena u prostituciju. Činjenica da su osobe koje pružaju seksualne usluge najčešće žene na rubu siromaštva, dok usluge prostitucije koriste skoro isključivo muškarci radi seksualnog zadovoljstva, bila je ključna da neoabolicionisti prostituciju označe kao neprihvatljivu pojavu u društvu koje se zalaže za princip rodne ravnopravnosti i koje stremi ostvarivanju osnovnih ljudskih prava. Osim toga, neoabolicionisti su uočili da korisnici seksualnih usluga formiraju ponudu, što je bilo presudno da se fokus pomeri sa žena u prostituciji na korisnike, odnosno inkriminiše kupovina seksualnih usluga. Kako je neoabolicionistički model pokazao značajne rezultate u borbi protiv prostitucije, ovom modelu okrenula se Francuska 2016. godine i Irska 2017. godine,³² dok se u Španiji već nekoliko godina aktivno sprovode kampanje za usvajanje neoabolicionističkog modela.

Uzimajući u obzir utvrđene uzroke ulaska žena u prostituciju, a na kojima insistiraju neoabolicionisti, analiziraćemo odredbe ZJRM CG kojima je regulisana prostitucija.

²⁹ *Ibid*, str. 36.

³⁰ D. Pejović, *Položaj žena u prostituciji u Republici Srbiji*, Novi Sad, 2020, str. 37–38.

³¹ D. Pejović, *Pravni položaj žena u prostituciji u Republici Srbiji*, Doktorska disertacija, ACIMSI- Centar za rodne studije, Univezitet u Novom Sadu, Novi Sad, 2020, str. 151.

³² A. Di Nicola, *op. cit*, str. 23.

3. Prostitucija kao prekršaj protiv javnog reda i mira

U ZJRM CG inkriminisano je odavanje prostituciji, podsticanje na prostituciju, iznajmljivanje ili ustupanje prostorija radi vršenja prostitucije i posredovanje u vršenju prostitucije. Za odavanje prostituciji propisana je alternativno novčana kazna u rasponu od 200 do 1.000 evra ili kazna zatvora do 30 dana.

ZJRM CG ne propisuje kažnjavanje lica koja koriste usluge prostitucije, ali propisuje sankcionisanje lica koja podstiču na prostituciju. Za podsticanje na prostituciju propisana je novčana kazna u rasponu od 200 do 1.000 evra ili kazna zatvora do 30 dana. Propisana novčana i zatvorska kazna su iste kao za odavanje prostituciji, s tim što je za učinioca prekršaja podsticanje na prostituciju ovo niska kazna imajući u vidu motiv za izvršenje. Naime, motiv učinioca da podstiče ženu na prostituciju je finansijska dobit. Učinioc je u ovom slučaju najčešće lice koje živi od prostituisanja drugog lica, te bi kazna morala biti stroža.

Prekršajna sankcija propisana je i za lice koje iznajmi ili ustupi prostorije radi vršenja prostitucije ili na neki drugi način posreduje u vršenju prostitucije. Propisana je alternativno novčana kazna u rasponu od 300 do 1.500 evra ili zatvorska kazna do 30 dana. Novčana kazna za ovaj prekršaj je neznatno viša nego za odavanje prostituciji, iako je i u ovom slučaju izvršilac lice koje ostvaruje finansijsku dobit od prostitucije drugog lica.

Način na koji je regulisan prekršaj prostitucije u ZJRM CG otvoreno stavlja u neravnopravan položaj lica koja se odaju prostituciji, a najčešće su to žene, u odnosu na korisnike koji su skoro isključivo muškarci. Korisnici u ZJRM CG nisu prepoznati kao učesnici u prostituciji. Smatramo da ovakvo zakonsko rešenje posredno ohrabruje korisnike da koriste usluge žena u prostituciji. Kako potražnja formira ponudu na „tržištu” prostitucije, neprepoznavanje korisnika kao izvršioca prekršaja prostitucije ozbiljna je prepreka u borbi protiv prostitucije.

O ženama koja se bave prostitucijom u Crnoj Gori imamo saznanja zahvaljujući istraživanju koje je sproveo Institut za javno zdravlje Crne Gore u partnerstvu sa NGO Juventas.³³ Istraživanje je obuhvatilo 221 ispitanicu, starosne dobi od 18 do 68 godina. Skoro polovina ispitanica 49,85% je bez završene osnovnu škole, 15,8% ima završenu osnovnu školu, 24,4% srednju školu, 7,7% višu ili visoku školu dok su 2,3% ispitanica studentkinje.³⁴ Nedostatak obrazovanja odnosno neposjedovanje kvalifikacija otežava pa čak i onemogućava žene

³³ A. Čičić *et al*, Istraživanje o rizičnom ponašanju u vezi sa HIV/AIDS-om i ispitivanje seroprevalencije HIV, HBV, HCV i sifilisa među seksualnim radnicama u Crnoj Gori u 2021. godini, 2022, <https://s3.eu-central-1.amazonaws.com/web.repository/ijzeg-media/files/1677271382-ibbs-sw-2021-report-final-mne-a4.pdf>, 05. mart 2023.

³⁴ A. Čičić, *et al*, *op cit*, str. 19–20.

da nađu posao, kako bi radom obezbedile sredstva za život. Ovo potvrđuje i podatak da je najveći broj ispitanica (82,4%) nezaposlen, dok je u stalnom radnom odnosu manje od 4% ispitanica. Čak 82% ispitanica je nezaposleno, 10,7% je u privremenom radnom odnosu (ukupno 92,7%), dok je samo trećina prijavljena na Zavod za zapošljavanje.³⁵ Podatak da je samo trećina ispitanica prijavljena na Zavod za zapošljavanje ne bi trebalo da izaziva čuđenje jer, kao što je gore navedeno, radi se o ženama bez ili skromnog obrazovanja, te je problem, kako navodi Žikić, što one često ne znaju ni kako mogu da ostvare svoje prava.³⁶ Značajan je podatak da crnogorsko državljanstvo ima 64,3% ispitanica.³⁷ Ovaj podatak nameće pitanje da li je više od četvrtine ispitanica dobrovoljno u prostituciji, ili su u pitanju žene žrtve trgovine ljudima radi seksualne eksploatacije.

U bračnoj ili vanbračnoj zajednici živi 22,2% ispitanica, 25,3% ima stalnu emotivnu vezu, 12,2% ispitanica je razvedeno, 8,6% je udovica a 31,7% ispitanica nema vezu. Najveći procenat ispitanica nema decu (47,5%), a one koje imaju, najčešće imaju jedno (21,3%) ili dvoje (19,0%) djece. Troje ili više dece ima 12,2% ispitanica.³⁸

Čak 69,7% ispitanica živi u domaćinstvima u kojima nema osoba sa redovnim primanjima.³⁹ Skoro četvrtina (23,5%) ispitanica živi samo. Od ispitanica koje ne žive same, 53,8% živi u domaćinstvu sa jednom ili više maloletnih osoba.⁴⁰ Nedostatak sredstava za život i obaveza izdržavanje maloletnih osoba su životne okolnosti koje u određenom momentu dovedu ženu u situaciju da uđe u prostituciju kako bi obezbedila novac da prehrani porodicu.

Osim podataka o ženama koje se bave prostitucijom u Crnoj Gori, pažnju nam je privukla i terminologija koja se koristi u Izveštaju i date preporuke. Naime, uprkos tome što je prostitucija regulisana kao prekršaj, u Izveštaju se koristi terminologija koja se vezuje za reglamentacioni model. Žena u prostituciji naziva se seksualnom radnicom, pružanje seksualnih usluga naziva se seksualnim radom, a za korisnika usluga koristi se termin klijent.⁴¹ U skladu sa postojećem zakonskom regulativom, žena koja se bavi prostitucijom nikako ne može biti seksualna radnica jer ne može ostvariti bilo koje pravo iz radnog odnosa. Žena koja se odaje prostituciji je prema odredbi čl

³⁵ *Ibid*, str. 21.

³⁶ B. Žikić, *Rizik i nasilje: antropološko proučavanje seksualnog rada u Beogradu*, Beograd, 2008, str. 203.

³⁷ A. Čičić *et al*, *op cit*, str. 21.

³⁸ *Ibid*, str. 20.

³⁹ *Ibid*, str. 21.

⁴⁰ *Ibid*.

⁴¹ „Istraživanjem su obuhvaćene ženske osobe starosti 18 i više godina koje se bave seksualnim radom (imaju komercijalne seksualne odnose sa klijentima) i koje su ispunjavale kriterijume za uključivanje u studiju. Komercijalni seksualni odnos podrazumijeva seksualni odnos sa klijentom u zamjenu za novac, robu, drogu ili protivuslugu. Klijent je osoba koja plaća za seks novcem, robom, drogom ili protivuslugom.” A. Čičić *et al*, str. 14.

ZJRM CG izvršilac prekršaja prostitucije. Termin klijent je takođe neodgovorajući za državu koja ima prohibicionistički model na snazi. Upotreba navedene terminologije menja percepciju o prostituciji jer se prostitucija u Izveštaju prezentuje kao zanimanje. Pored terminologije, problematične su i preporuke koje se daju u Izveštaju. Nijedna preporuka Zavoda za javno zdravlje nije uperena ka sprečavanju i suzbijanju prostitucije. U preporukama se navodi da će se seksualne radnice i ubuduće edukovati o polno prenosivim bolestima, a planiraju se i aktivnosti usmerene ka, kako se u Izveštaju navodi, potencijalnim klijentima i klijentima. Ove aktivnosti odnose se na promovisanje korišćenja kondoma prilikom seksualnog odnosa sa ženama u prostituciji.⁴² Preporuka o edukovanju potencijalnih klijenata i klijenata u smislu upotrebe kondoma prilikom korišćenja usluga prostitucije je neobična, s obzirom na to da je odavanje prostituciji propisano kao prekršaj. Stav Instituta za javno zdravlje oprečan je svim dosadašnjim istraživanjima o negativnim posledicama koje prostitucija ostavlja po fizičko i psihičko zdravlje žena, a koja opovrgavaju mogućnost da prostitucija bude profesija.⁴³ Stoga smatramo da bi bilo značajno da Institut za javno zdravlje edukativnim merama utiče u pravcu odvratanja korisnika od korišćenja usluga prostitucije.

Analiza aktuelnog zakonskog rešenja pokazuje da zakonodavac, prilikom propisivanja prekršaja prostitucije, nije imao u vidu da se prostitucijom bave žene koje su nezaposlene i bez kvalifikacija, te da je ulazak u prostituciju uslovljen opstankom. Samim tim smatramo da propisane kazne ne mogu imati efekta u pravcu odvratanja žena od prostitucije, te bi odavanje prostituciji bilo poželjno ukinuti kao prekršaj. Mere države treba da budu usmerene ka faktorima koji doprinose ulasku žena u prostituciju kako bi predupredilo da žena uopšte dođe u situaciju da uđe u prostituciju radi sticanja sredstava za osnovne životne potrebe.

U Zaključnim zapažanjima o drugom periodičnom izveštaju Crne Gore, Komitet CEDAW izražava zabrinutost zbog činjenice da se žene koje se bave prostitucijom u Crnoj Gori kažnjavaju novčanim kaznama i zatvorskim kaznama, kao i da se često odvajaju od svoje dece. Komitet CEDAW je dao preporuku da se žene u prostituciji

⁴² „Osmisliti i implementirati ciljne aktivnosti na promociji neophodnosti korišćenja kondoma prilikom seksualnih odnosa sa seksualnim radnicama usmjerene potencijalnim klijentima i klijentima, kao i potrebe povremenog testiranja na HIV i druge polno prenosive infekcije.” *Ibid*, str. 52.

⁴³ I. Kraus, *Prostitution is Violence against Women!* Speech held by Dr. Ingeborg Kraus on 25th November 2016 in Strasbourg/ France, <https://www.trauma-and-prostitution.eu/en/2017/01/03/prostitution-is-violence-against-women>, 12. septembar 2019. M. Farley, V. Kelly, *Prostitution: a critical review of the medical and social sciences literature, Women & Criminal Justice*, Vol. 11, 2000, str. 10. https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1300/J012v11n04_04, 15. decembar 2022.

dekriminalizuju⁴⁴ i da se obezbede izlazni program i alternativne mogućnosti za ostvarivanje prihoda za žene koje žele da napuste prostituciju. Od države se zahteva i da se prekine sa praksom odvajanja majki od dece po osnovu uključenosti majki u prostituciju.⁴⁵

U Zaključnim zapažanjima se navodi da država treba da se angažuje na rešavanju osnovnih uzroka prostitucije, siromaštva, diskriminacije i zavisnosti od droge. Takođe, obrazovnim i drugim merama država treba da podigne svest široj javnosti, a posebno među muškarcima i dečacima, o neprihvatljivosti prostitucije kako bi se smanjila potražnja za prostitucijom. Ove mere u svom fokusu treba da imaju borbu protiv svih ideja o podređenosti žena i svih oblika objektivizacije žena, a na koje probleme smo ukazali u prvom delu rada.

Zaključak

Navedeni nedostaci aktuelnog prohibicionističkog modela koje je identifikovao i Komitet CEDAW pokazuju da bi bilo poželjno da radi sprečavanja i suzbijanja prostitucije, zakonodavac u budućnosti ukine odavanje prostituciji kao prekršaj i uspostavi izlazne programe za žene koje žele da napuste prostituciju. Istovremeno, zakonodavac bi trebalo da prepozna korisnike usluga prostitucije kao učesnike u prostituciji. Korisnici su lica koja iskorišćavaju tešku situaciju žena u prostituciji radi svog seksualnog zadovoljstva, te bi bilo poželjno da zakonodavac inkriminiše korišćenje usluga prostitucije i propiše adekvatne kazne. Smatramo i da je radi borbe protiv prostitucije bitno da zakonodavac zadrži deo zakonskog rešenja kojim je inkriminirano podsticanje na prostituciju, iznajmljivanje ili ustupanje prostorija radi vršenja prostitucije i posredovanje u vršenju prostitucije.

Pored izmene zakonskog rešenja radi smanjenja obima prostitucije, ključno je uticati na socijalno-ekonomske uzroke ulaska žena u prostituciju, a na čemu je potrebno istrajno raditi, imajući u vidu generalno izuzetno nepovoljan društveni položaj žena u Crnoj Gori.

⁴⁴ CEDAW, *Concluding observations on the 2nd periodic report of Montenegro: Committee on the Elimination of Discrimination against Women*, 2017, preporuka 27. <https://digitallibrary.un.org/record/1305056>, 10. decembar 2022.

U Zaključnim zapažanjima koristi se termin dekriminalizacija, međutim, iz teksta preporuke zaključuje se da se misli na depenalizaciju u smislu, kako navodi Stojanović, „odustajanje od bilo kakvog kažnjavanja za neko ponašanje”. Videti: Z. Stojanović, *Politika suzbijanja kriminaliteta*, Beograd, 2023, str. 63.

⁴⁵ CEDAW, *op cit*, preporuka 27.

Literatura

1. CEDAW, Concluding observations on the 2nd periodic report of Montenegro: Committee on the Elimination of Discrimination against Women, 2017, <https://digitallibrary.un.org/record/1305056>, 10. decembar 2022.
2. Cvetkov, T. *Socijalni karakter prostitucije*. Zagreb, 1908.
3. Čičić, A, Đurišić, T, Golubović Lj, Mugoša, B. i Palibrk, M, *Istraživanje o rizičnom ponašanju u vezi sa HIV/AIDS-om i ispitivanje seroprevalencije HIV, HBV, HCV i sifilisa među seksualnim radnicama u Crnoj Gori u 2021. godini*, Podgorica, 2022, <https://s3.eu-central-1.amazonaws.com/web.repository/ijzcg-media/files/1677271382-ibbs-sw-2021-report-final-mne-a4.pdf>, 5. mart 2023.
4. Di Nicola, A, *The differing EU Member States' regulations on prostitution and their cross-border implications on women's rights*, 2021, [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2021/695394/IPOL_STU\(2021\)_695394_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2021/695394/IPOL_STU(2021)_695394_EN.pdf), 28. januar 2023.
5. Farley, M.; Kelly V, Prostitution: a critical review of the medical and social sciences literature. *Women & Criminal Justice*, Vol. 11, 2000, https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1300/J012v11n04_04, 15. decembar 2022.
6. Kolarec, Đ, *Uzroci prostitucije i trgovanja ženama. Rasprave u Hrvatskoj i svijetu*. Zagreb, 2007, http://www.petra-nvo.net/images/publikacije/prostitucija_CZZR_lowres.pdf.
7. Kraus, I, *Prostitution is Violence against Women!* Speech held by Dr. Ingeborg Kraus on 25th November 2016 in Strasbourg/ France. <https://www.trauma-and-prostitution.eu/en/2017/01/03/prostitution-is-violence-against-women>, 12. septembar 2019.
8. OEBS, *Studija o nasilju nad ženama u Crnoj Gori*, OEBS, 2019, https://www.osce.org/files/f/documents/0/0/425291_0.pdf.
9. Pavlović, S, Cvetinčanin Knežević, H, *U ime muškog naroda*, Beograd, 2018.
10. Pejović, D, *Pravni položaj žena u prostituciji u Republici Srbiji*, Doktorska disertacija, ACIMSI- Centar za rodne studije, Univezitet u Novom Sadu, Novi Sad, 2020.
11. Pejović, D, Prostitucija u uporednom pravu u pravu Republike Srbije, *Pravni zapisi*, 2/2016.
12. Pejović, D, *Položaj žena u prostituciji u Republici Srbiji*, Novi Sad, 2022.
13. Radulović, D, *Prostitucija u Jugoslaviji*, Beograd 1986.
14. Spahić Šiljak, Z, *Socijologija roda-feministička kritika*, Sarajevo, 2019.
15. Stojanović, Z, *Politika suzbijanja kriminaliteta*, Beograd, 2023.
16. Tiosavljević, D, *Dimenzije ličnosti po Ajzenku i nivo zrelosti žena koje se bave prostitucijom*, Doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Medicinski fakultet, Beograd, 2016.
17. Uljarević, M, Delić, A, Baronijan, H, Erić, M, Maletin Uljarević, B, Jakić, J, Brnović, M, Radulović, M, *Socio-ekonomski položaj žena u Crnoj Gori*, Podgorica, https://www.emim.org/images/publikacije/socio-ekonomski_polozej_zena_u_crnoj_gori.pdf, 15. decembar 2022.
18. Uprava za statistiku, *Žene i muškarci u Crnoj Gori*, Podgorica, 2022, <https://www.monstat.org/uploads/files/publikacije/Zene%20i%20muskarci%20u%20CG%20web%202026.12%20FIN.pdf>, 05. mart 2023.
19. Zakon o javnom redu i miru Crne Gore, „*Službeni list Crne Gore*”, br. 64/2011, 56/2020.
20. Žikić, B, *Rizik i nasilje: antroploško proučavanje seksualnog rada u Beogradu*, Beograd, 2008.

LEGAL REGULATION OF PROSTITUTION IN MONTENEGRO

Prostitution in Montenegro is regulated by the Law on Public Order and Peace as an offence against public order and peace, which means that the prohibitionist model of regulating prostitution is in force. The subject of analysis in this paper is the legal regulation of prostitution in Montenegro. The provisions of the Law on Public Order and Peace, which regulate prostitution, will be analyzed using the normative method. The current legal solution will also be reviewed from a gender perspective, bearing in mind that women are primarily engaged in prostitution while men use prostitution services. Existing models of legal regulation of prostitution will be analyzed using a comparative method. The main goal of the research is to determine whether prostitution in Montenegro is regulated in accordance with current points of view on prostitution as well as progressive models of legal regulation of prostitution.

The obtained results indicate that prostitution is considered an unacceptable social phenomenon in Montenegrin society, where repressive measures affect the most vulnerable, persons who engage in prostitution, who are usually women. Therefore, it would be desirable for the legislator to change the model of legal regulation of prostitution and opt for a more progressive neo-abolitionist model.

Key words: offence, prohibitionist model, prostitution, Law on Public Order and Peace, women in prostitution

Ideje Mihaila Konstantinovića o narodnom i zakonskom pravu

Cilj ovog rada nije, kao što bi se to moglo zaključiti iz naslova, da taksativno prikaže sve ideje koje je profesor Konstantinović imao o narodnom (običajnom) i zakonskom pravu. Moglo bi se reći da je ovo samo uvod u pregled tih ideja. Mihailo Konstantinović (1897-1982), jedan od onih profesora koji su likom i djelom veoma uticali na generacije dolazećih pravnika, bio je znameniti profesor na Pravnom fakultetu u Beogradu. Još u svojim najranijim radovima pokazao je veliko interesovanje prema odnosu običaja i zakona kao dva različita izvora prava. Posebno je bio inspirisan idejama koje je Valtazar Bogišić sproveo kodifikujući imovinsko pravo u Crnoj Gori. Naslov i značajan dio sadržaja ovog rada nastali su kao rezultat analize naučnog rada profesora Mihaila Konstantinovića, koji je objavljen pod naslovom *Ideje Valtazara Bogišića o narodnom i zakonskom pravu*, još davne 1938. godin.

Osim toga, generacije pravnika koje dolaze trebalo bi da imaju uzore u profesorima visokog akademskog i moralnog integriteta, a u tom smislu profesor Konstantinović je *primus inter pares*. Stoga, ovaj rad ima za posredan cilj da probudi svijest cjelokupne domaće naučne zajednice, kao i svijest onih koji su na putu sticanja diplome pravnog fakulteta, o važnosti njegovih ideja u razvoju našeg prava i pravne nauke.

Ključne riječi: Mihailo Konstantinović, Valtazar Bogišić, običajno pravo, kodifikacija, građansko pravo

Uvodne napomene

Korijeni zakonskog prava nalaze se u nastojanjima i upornosti određene zajednice da mu neko pravo, za koje smatra da mu pripada, bude legitimisano. Pravo postoji radi uređenja odnosa u nekoj zajednici te, stoga, zakoni te zajednice ne mogu biti odvojeni od njenih želja i potreba. Na osnovu ovog možemo reći da pravedno pravo može biti samo ono koje svoj izvor ima u potrebama i suštini zajednice. Dakle, cjelokupna istorija prava obilježena je borbama „narodnog prava” da postane zakonsko pravo. Jedno od prvih pitanja koja se na ovom mjestu mogu opravdano postaviti jeste gdje je zapravo tačka spajanja, ali i tačka razdvajanja, pravne teorije (nauke) i pravne prakse? S obzirom na to da pravo predstavlja ustanovu koja je u stalnom razvoju, možemo se zapitati koliko i u kojoj mjeri bi jedan pravnik, a ako različite prostorne i vremenske

* Asistent na Fakultetu pravnih nauka Univerziteta Donja Gorica; e-mail: emil.mujevic@udg.edu.me.

okolnosti to dozvole — možda čak i kodifikator, trebalo da bude posvećen principima i metodu pravne nauke u slučaju da djeluje i živi u zemlji koja nema ili nije imala značajan broj pisanih propisa? To zato što pravna nauka ne može, onda kada je odvojena od društvene stvarnosti, zadovoljiti potrebe države i društva. Pitanje povezanosti i neodvojivosti zakona i običaja jedno je od onih kojima se ovaj rad bavi, a da bi se na adekvatan način predstavila cjelina ideja profesora Konstantinovića o „narodnom i zakonskom” pravu potrebno je, prije ostalog, znatno više životnog i iskustva struke, pa će u tom smislu ovaj rad predstavljati samo uvod u daleko šira ispitivanja i promišljanja o navedenoj temi.

Mihailo Konstantinović je smatrao da nikakav rad u oblasti prava, „ni zakonodavni, ni sudski, ni naučni, nije moguć bez proučavanja narodnog pravnog života”.¹ Mjesta na kojima treba tražiti odgovore kada se pojave ovakve dileme jesu škole pravnih shvatanja, od kojih će u ovom radu biti obrađeno sukobljeno shvatanje istorijsko-pravne i prirodno-pravne škole, onako kako ga je doživljavao profesor Konstantinović. Nepomirljivost tih dviju škola izrodila je jedan svojevrsni janusovski *Rechtgeist*, kao kvalifikovani oblik sinteze narodnog duha i razumskog prava,² a djelovanje sadašnje i dolazećih generacija pravnika mora biti usmjereno na postizanje mjere između te dvije vrlo različite koncepcije. Takvu je mjeru Konstantinović pro našao slijedeći put Valtazara Bogišića.

Mihailo Konstantinović jedan je od onih profesora čijim idejama je trebalo vremena da daju plodove. Njegov kodifikatorski rad, čiju krunu svakako predstavlja Skica za Zakonik o obligacijama i ugovorima³, može se opisati na bogišićevski način: „Što se valjano rodi, to vremenom samim zakonito (ali i legitimisano) postaje”. Međutim, nisu te ideje sazrijevale među narodom, nije za tim bilo potrebe (narod je tim idejama bio izvor), već u državničkom i pravničkom miljeu tadašnje Jugoslavije. Njegovo insistiranje na upotrebi sudske prakse i njenoj obradi pomoću dostignuća savremene pravne nauke u podučavanju, kako je svjedočio profesor Radomir Lukić, veoma su cijenili njegovi studenti, a posebno profesori koji su ostali da rade na fakultetu.⁴ Ne treba da čudi što je profesor Konstantinović na Pravnom fakultetu bio nosilac originalne škole mišljenja, koja je

¹ Mihailo Konstantinović, Ideje Valtazara Bogišića o narodnom i zakonskom pravu, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, 3–4/1982a (Izvorno u časopisu *Sociološki pregled*, 1938), 422.

² Misli se na jusnaturalističko shvatanje prava i razuma zasnovanog na rimskom pravu.

³ Mihailo Konstantinović, *Obligacije i ugovori — Skica za zakonik o obligacionim odnosima*, Pravni fakultet, Beograd, 1969. Samo određenje naziva „Skica” govori nam o iskrenoj skromnosti profesora Konstantinovića. Skica predstavlja zapravo zbornik od 1066 članova koji su predstavljeni u dva dijela: prvi, koji govori o nastanku, dejstvu i prestanku obaveza i drugi, koji se bavi ugovorima.

⁴ Radomir Lukić, In memoriam — Mihailo Konstantinović, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, 1–2/1982b, 15–16.

kombinovala i istorijsko i prirodnopravno, kada uzmemo u obzir cjelokupan opus njegovih istraživanja i radova. On je podučavao one generacije pravnika među kojima su neki postali jedni od najpriznatijih uglednika Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu. Skoro svima njima zajedničko je to što ih povezuje lijepa riječ usmjerena prema liku i djelu profesora Konstantinovića. Donošenje kodifikacije iz oblasti građanskog prava u Jugoslaviji smatrao je imperativom jer je kodifikacija sredstvo za formiranje i učvršćivanje identiteta. učenje

1. Non ex regula ius sumatur, sed ex iure quod est regula fiat

Ne bi trebalo njegovo shvatanje o tome da pravo svake zajednice odgovara težnjama i potrebama te zajednice⁵ shvatiti nikako drugačije nego kao upozorenje tadašnjem, a kao upozorenje i kao uputstvo današnjem, zakonodavcu onda kada donosi ili mijenja zakone. Naime, svjedoci smo postojanja neujednačenih pravnih rješenja koja se nalaze u različitim, veoma brojnim zakonima koji regulišu oblast građanskog prava. Jezik kojim su ta rješenja izražena jeste takav da bi se moglo zaključiti da postoji, svjesna ili nesvjesna, tendencija da zakoni postanu razumljivi samo pravnim stručnjacima. Zakoni se donose radi običnog čovjeka, onog u gradu ili na selu, a sada već ogroman broj rasutih, nerazumljivih i veoma nedostupnih propisa navodi da se s pravom postavljaju različita pitanja o svrsi samog zakona. Konstantinović je na sljedeći način objašnjavao zašto u zakoniku treba, koliko je to moguće, izbjegavati stručnu terminologiju:

„Prilikom izrade nacрта težilo se da zakonik bude tako sastavljen da ga mogu čitati i razumeti i nestručni ljudi koji će se baviti poslovima regulisanim u njemu. A to se moglo postići najpre izbjegavanjem stručne terminologije i opisivanjem onoga što se inače među stručnjacima označava jednom reči. Svrha nacрта je da zakon bude razumljiv, a ne da učesnike u prometu nauči pravu. Pravo se ne može naučiti iz zakona, ali zakon može biti sastavljen bar većim delom tako da bude pristupačan ne samo pravniku, nego i svima kojih se tiče, bez naročitog objašnjavanja od strane stručnjaka.”⁶

⁵ Mihailo Konstantinović, Pravo, sila i pravičnost, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, 3–4/1982c (Izvorno u časopisu *Socijalna misao*, IV/11, Zagreb, 1931), 362.

⁶ Mihailo Konstantinović, *Obrazloženje Prednacrtu zakonika o obligacijama (Pregled osnovnih ideja i pojedinih odredaba Prednacrtu) jula 1966. godine, Studia Iuridica Montenegrina* br. 2, godina IV, Fakultet pravnih nauka Univerziteta Donja Gorica, Podgorica, 2022, 119. Navedeno Obrazloženje je neobjavljeni rukopis iz privatne arhive profesora Miodraga Orlića koji je on svojevremeno dobio od autora, a koje je objavljeno u izdanju Fakulteta pravnih nauka punih 56 godina nakon njegovog nastanka, što predstavlja vrlo važan momenat u razvoju ideje o kodifikaciji.

Zakoni moraju biti pravedni da bi bili zakoni. Da li sva zakonska rješenja doprinose ostvarenju ideala pravde i da li se u sudskoj praksi taj ideal može ostvariti na osnovu nepravednih rješenja? Konačan rezultat uspješno sprovedenog zakonodavnog postupka jeste formalan izvor prava — zakon, ali smisao, svrhu i izvor samog prava (a pravo stvara zakone, a ne obrnuto) možemo otkriti samo ukoliko njegovom proučavanju kao društvenog fenomena pristupimo iznutra. To podrazumijeva temeljno proučavanje društvenih prilika i potreba. Valtazar Bogišić je to činio neposrednim ispitivanjem naroda, a Konstantinović se oslanjao na sudsku praksu.

Danas se zakoni donose užurbano, gotovo bez ikakvog ispitivanja društvenog mišljenja. To se mišljenje, u praksi, uglavnom nastoji spoznati na osnovu rezultata različitih nevladinih organizacija. Osnovni razlog za tako opasnu pojavu jeste hitnost u reformama radi pristupanja Evropskoj uniji država koje njoj streme, a to onda nužno vodi umanjivanju uloge onih koji su najpozvaniji da rade na stvaranju zakona, a to su profesori fakulteta odnosno pravni naučnici. Čak i onda kada su pozvani da daju mišljenje, ili možda izrade nacrt nekog zakona, upravo zbog te hitnosti čitavog postupka i sami naučnici su prinuđeni da se nekritički odnose prema rješenjima iz stranih zakonodavstava, tj. da gotovo doslovno prepisu ta rješenja. Upravo zbog te situacije ne treba čuditi što se zakoni u postjugoslovenskim državama tako često mijenjaju. Konstantinović, kao što rekosmo, nije išao ovim putem. On je slijedio Bogišićevu sociološkopravnu metodu pri proučavanju i stvaranju prava, a to se može odlično vidjeti u njegovoj kritici Predosnove građanskog zakonika za Kraljevinu Jugoslaviju, nacrta budućeg, nikad donesenog, Građanskog zakonika Jugoslavije.⁷ Suština kritike sastojala se u tome da, iako je Austrijski građanski zakonik odlično zakonodavno djelo⁸, ipak on po prirodi stvari može odgovarati najviše onima kojima je namijenjen.⁹

Kada je trebalo stvoriti pravno jedinstvo novostvorene Kraljevine, došlo je do sporenja šta uzeti za osnovu budućeg građanskog prava u Crnoj Gori i na čemu mu i ovim putem iskazujemo zahvalnost.

⁷ Kada je trebalo stvoriti pravno jedinstvo novostvorene Kraljevine, došlo je do sporenja šta uzeti za osnovu budućeg građanskog zakonika. Pristalice jedne struje bile su za to da se recipira austrijsko građansko pravo sadržano u ABGB-u (iako je, istini za volju, bila predložena recepcija onih rješenja iz prilagođenog hrvatskog izdanja). Druga struja, čiji su nosioci, osim profesora Konstantinovića, bili i profesori Božidar Marković i Čeda Marković, oštro se protivila tome i zagovarala je upotrebu Opšteg imovinskog zakonika za Knjaževinu Crnu Goru, kako iz jezičkih, tako i iz čisto pravničkih razloga. O tome: Miodrag Orlić, Mihailo Konstantinović i preuređenje građanskog prava, *Anali pravnog fakulteta Beogradu*, br. 70, poseban broj u čast profesora Mihaila Konstantinovića, Beograd, 2022, 50–60. M. Konstantinović (1982a), *op. cit.* Mihailo Konstantinović, Jugoslovenski građanski zakonik, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, 3–4/1982d (Izvorno u časopisu *Pravni zbornik*, 1/2–3, Podgorica, 1933).

⁸ O tome: M. Konstantinović (1982d), *op. cit.*, 391.

⁹ Miodrag Orlić, Uticaj Bogišićevog dela na naše zakonodavstvo, *Zbornik radova sa naučnog skupa „Sto deset godina Opšteg imovinskog zakonika za Knjaževinu Crnu Goru”*, Pravni fakultet u Podgorici, 1998/1999, 104.

Duh zakona stvara se različitim interakcijama u prostoru i vremenu. Neodvojivi činilac duha zakona, bolje reći — duha prava, jeste svijest društva ili naroda o pravednosti pravnih rješenja. Društvo će biti uvjereno u pravednost rješenja onda kada je to rješenje nastalo kao pismom izražen rezultat njegove dugotrajne, iste ili slične, prakse koja ne nailazi na otpor. Tražeći da se napusti Predosnova, Konstantinović je upravo iz navedenog razloga predlog za usvajanje austrijskog građanskog prava okarakterisao kao nacionalno-političku grešku.¹⁰ Razloge za to treba tražiti upravo u toj značajnoj činjenici da Bogišić nije govorio o duhu zakona, već o snazi naroda. Saborac profesora Konstantinovića u uspostavljanju originalnog pristupa kodifikaciji jugoslovenskog građanskog prava, profesor Božidar Marković, svoje je neslaganje sa nacrtom za građanski zakonik izrađenim na osnovu Austrijskog građanskog zakonika izrazio na sljedeći način: „Na svakom koraku se oseća da je to Zakonik koji nije mišljen na našem jeziku i od našeg čoveka”.¹¹

Razlozi i ideje profesora Konstantinovića za protivljenje recepciji austrijskog građanskog prava leže u činjenici da je on pravo shvatao kao pojavu koja nije vezana za njegovu, slobodno možemo reći, najmanje vrijednu manifestaciju — normativizam. Konstantinović nije poistovjećivao pravo sa državnim zakonom i to se može vidjeti na svakom mjestu. Suština njegovih shvatanja sastojala se, kako se može kasnije i vidjeti u Obrazloženju Prednacrta zakonika o obligacijama¹², u tome da pri stvaranju pravnih normi treba poći ne samo od prethodnih zakonskih rješenja, domaćih ili stranih, već da treba zadovoljiti potrebe naše prakse. Baš iz tog razloga on je glavni dio materijala preuzeo iz narodnog pravnog života, a dominantno iz naše

¹⁰ Profesor Konstantinović se veoma kritički odnosio prema ovom predlogu, a to se može vidjeti i na sljedećem mjestu: „Usvajanje austrijskog građanskog prava predstavlja nacionalno-politički jednu pogrešku. Jugoslavija treba da ima jugoslovenski zakonik stvoren prema potrebama Jugoslovena. On treba da je jedno sredstvo za stvaranje Jugoslovenstva. Obično se i ne sumnja koliko je vaspitna moć zakona pod izvesnim uslovima, razume se, a i lako se zaboravlja da nije savetno u jednu revolucionarnu tvorevinu, kao što je to naša zemlja, unositi duh srušenog poretka. Pobjednički Rim je imao rđavo iskustvo sa pobeđenom Grčkom. Pitanje je prosto i ono se svodi na to da li mi želimo da Jugoslavija bude imitacija Austrije ili zemlja koja će imati sopstveni duh i sopstvenu fizionomiju”. Navedeno prema: M. Orlić (2022), *op. cit.*, 55. Profesor Miodrag Orlić, jedan od najboljih poznavalaca lika i djela profesora Konstantinovića, o nacionalnom uvjerenju Konstantinovića kaže sljedeće: „Svoje jugoslovensko uverenje, Konstantinović je nosio u svom unutrašnjem biću i pre nego što je Jugoslavija bila proglašena, ali ideji jugoslovenstva ostao je veran do kraja života i ispoljavao ju je u svim prilikama i u okvirima koji su bili mogući. Između ostalog, vodio je pregovore sa hrvatskim pregovaračima o Sporazumu (1939), a kao kuriozitet treba pomenuti da je bio član Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti”. Nije bio član nacionalnih akademija, već JAZU i na osnovu te činjenice dodatno se može na pravi način spoznati njegov lik i djelo.

¹¹ Božidar Marković, *Reforma našeg građanskog zakonodavstva*, Beograd, 1939, 28.

¹² M. Konstantinović (2022), *op. cit.*

sudske prakse.¹³ Njegova je ideja bila da taj materijal obradi i dà mu pravnički jezički izraz u članovima zakonskog nacрта. Međutim, za razliku od Bogišića, Konstantinović je imao umjereniji stav prema međusobnom odnosu zakona i narodnog prava (običaja) koji je izrazio *veoma uvažavajući* Bogišićev različit stav o tom pitanju. Naime, posljedice uvođenja stranih pravnih rješenja bez prethodnog ispitivanja društvenih prilika i potreba u odnosu na koje se ta rješenja donose, biće izražene u obliku otpora. Sukob pravne vrijednosti (pravde) i društvene stvarnosti nužna je posljedica primjene onog prava koje nije usmjereno ka cilju postizanja pravde. Kada je u pitanju pravo, ono sasvim sigurno neće biti usmjereno ka pravdi onda kada zanemaruje ponašanja, stavove i običaje onih čije odnose želi da uredi. S druge strane, pravdu ne treba shvatati nikako drugačije nego kao temeljnu vrlinu, shvaćeno u subjektivnom smislu, kojoj se možemo čak i veoma blizu primaći onda kada postoji sklad između dobrovoljnog ponašanja i prava zajednice. Tada će to pravo postati legitimno u svom izvoru i u svojoj primjeni, kako je govorio profesor Slobodan Perović¹⁴. Konstantinović je odlično razumio snagu „spontanih kreacija društvenog života”¹⁵, ali je, ipak, smatrao da zakon jeste izvjestan činilac koji može uticati u većoj ili manjoj mjeri na zajedničko pravno uvjerenje.¹⁶ Međutim, zakon bi trebalo da bude jezikom izražen obrazac ponašanja kojeg možemo nazvati pravednim pravom, a koje će biti sinteza ponašanja zajednice u njenom nastojanju da djela pravedno. Pravedno pravo je ono pravo koje je usmjereno ka pravdi. Pravo neće izgubiti svoj normativni karakter i značaj kada nije pravedno. Neće čak izgubiti ni svoj naziv prava, ali odavno je već poznato da ideja prava kao mjerilo vrijednosti za pravnu stvarnost spada u ponašanje duha koji vrednuje¹⁷. Stoga, pravo kome suštinski izvor nije u samoj zajednici ne može se smatrati pravednim.

Da se vratimo na Konstantinovićevu modifikaciju shvatanja Val tazara Bogišića o odnosu zakona i običaja. Konstantinović je smatrao da odupiranje narodnog života novim pravnim rješenjima ipak ima svoje granice i one ponekad pod kombinovanim dejstvom raznih faktora moraju popustiti¹⁸. Osim toga, smatrao je da i sam običaj može postati smetnja daljoj evoluciji društvenih odnosa i kao takav ne može odgovarati potrebama sredine. Zatim, „po svojoj prirodi i svrsi zakon se ne ograničava kao običaj da utvrdi ono što jeste, već ima i aktivnu ulogu: on teži da upravlja stvarima u izvesnom pravcu, prema nekom idealu. Dok običaj čeka da ga stvori proteklo vreme, zakon ide u susret vremenu. Racionalni element prava dobija u njemu

¹³ *Ibid.*, 119.

¹⁴ Slobodan Perović, *Prirodno pravo u Opštem imovinskom zakoniku, Zbornik Pravnog fakulteta*, godina XXII/XXIII, Podgorica, 1998.

¹⁵ M. Konstantinović (1982a), *op. cit.*, 424.

¹⁶ *Ibid.*, 425.

¹⁷ Gustav Radbruch, *Filozofija prava*, Nolit, Beograd, 1980, 15–16. Gvido Faso, *Istorija filozofije prava*, CID, Podgorica 2007, 557 i 645–647.

¹⁸ M. Konstantinović (1982a), *op. cit.*, 424.

svoj izraz. Njegovo preimućstvo nad običajem u tome pogledu je očigledno¹⁹. Na ovom mjestu valja ukazati na saglasje ovog Konstantinovićeovog stava sa mišljenjem velikana naše pravne misli, profesora Đorđa Tasića, da onaj ko razlikuje pravo od morala istovremeno mora razlikovati prirodno od pozitivnog prava. Prirodno pravo ima svoj neposredan izraz kroz pozitivne zakone. Prirodno pravo treba shvatiti u kontekstu shvatanja određene društvene grupe, ne i cijelog naroda, o pojmovima pravde, prava i morala. Stoga, prirodno pravo ne može postojati kao entitet koji je iznad pravde, jer je ideal uvijek iznad samih pravila. Ali, prirodno pravo ima i jedno dublje značenje: ako je, s jedne strane, pozitivno pravo prožeto našim idejama, izvedenim neposredno iz društvenog života, ako se stvara u sferi slobodne djelatnosti pod neposrednim uticajem društvenih činilaca, dotle se prirodno pravo, s druge strane, stvara na „nezakonit” način, potvrđujući se kao običajno pravo. I samo pozitivno pravo, prema mišljenju profesora Tasića, idealno je ne samo zato što je to pravo koje se tumači, nego i stoga što želi da postane što racionalnije i što pravičnije; ono je idealno ne samo zato što teži da se prilagodi napretku, nego i zato što ljudi ne ostaju isti i stalno su podstaknuti neodoljivom težnjom ka boljem.²⁰

Ipak, treba imati na umu da je običajno pravo, koliko toliko, podložno sopstvenoj evoluciji. Nije samo narodni duh ta apstraktna odrednica koja će jednom društvu nametnuti shvatanje o pojmovima pravde, morala i prava. Ono što je ključno za razvoj prava jeste *stalna i trajna* volja, kako pravnika, tako i pravnih laika, za pravnim mišljenjem, pravnim preispitivanjem i pravnim tumačenjem. Takva je praksa predstavljala jedan od oblika društvene svakodnevice u starom Rimu, i zasluga je rimskih pravnika koji su, u vidu *responsa*, na pravna pitanja običnog naroda, što je rimsko pravo postalo tako dugotrajan i univerzalan pravni sistem.²¹ Mihailo Konstantinović je sljedbenik upravo ove prakse. Njegov rad i djelovanje na Pravnom fakultetu u Beogradu mogli bi se okarakterisati kao obnovljeni metod kojim su se služili najveći među rimskim pravnicima.

Konstantinović je napominjao da opaske koje je imao prema Bogišićevom shvatanju odnosa zakona i običaja služe kao dopuna, a ne kao sredstvo za preispitivanje ispravnosti njegovih shvatanja.²² Iako je autor ovog rada rođen relativno dugo nakon što se profesor Konstantinović, čiji lik i djelo sjaje neugašenim sjajem, vinuo među

¹⁹ *Ibid.*

²⁰ Navedeno prema: Đorđe Tasić, *Rasprave iz filozofije i teorije prava*, Pravni fakultet, Beograd, 1992, 155 i dalje.

²¹ Emil Mujević, *Pojam pravde u Opštem imovinskom zakoniku za Knjaževinu Crnu Goru*, master teza (neobjavljena), Fakultet pravnih nauka Univerziteta Donja Gorica, Podgorica, 2023, Dragoljub Arandelović, *Predavanja iz rimskog prava*, Geca Kon 1938, 45–51. Marijan Horvat, *Rimsko pravo*, Pravni fakultet u Zagrebu, 2007, 61–63. Marko Petrak, *Traditio Iuridica — regulae iuris*, Novi informator, Zagreb, 2010. i dr.

²² M. Konstantinović (1982a), *op. cit.*, 425.

zvijezde, čvrstog smo uvjerenja da je novim generacijama pravnika neophodno potreban njegov stil pri obradi pravnih problema, ali i pri odnosu prema onima sa kojima ne dijelimo mišljenja. Fenomen prava je za Konstantinovića, isto kao i za Bogišića, bio daleko širi i obuhvatniji od zakona. Pravo je ono što obuhvata i običaje, i druge norme, i narodni osjećaj pravde i pravice. Zakon treba da bude državni izraz te suštine.²³ Ova je suština izražena kroz misao koju je znameniti rimski pravnik Paulus uobličio regulom *Non ex regula ius sumatur, sed ex iure quod est regula fiat*²⁴ (pravo se ne izvodi iz pravila, nego iz važećeg prava nastaje pravilo),²⁵ a Mihailo Konstantinović je slijedio u svim svojim radnjama.²⁶

2. O nekim reformama

Konstantinovićeve kritike upućene Predosnovi građanskog zakonika naišle su na neuspjeh kada je u pitanju metod izrade navedene kodifikacije. Opšti imovinski zakonik nije prihvaćen kao osnova za nacrt. Međutim, ideje koje je on zastupao u svojim kritikama ponovo su oživjele, ali na jedan drugačiji način. Sada se profesor Konstantinović posvetio još dubljem proučavanju Bogišićevog metodološkog pristupa kodifikaciji, ali na drugoj adresi. Ta adresa je predstavljala njegov drugi dom, a zove se Pravni fakultet u Beogradu.²⁷

Oslanjanje pravnika njegovog doba, ali i našeg, na to da pravne transplant²⁸ tretiraju nekritički, da strana pravna rješenja inkorporiraju u

²³ Dragan Vukčević, Dozvoljeno i pošteno, *Zbornik radova sa naučnog skupa „Sto deset godina Opšteg imovinskog zakonika za Knjaževinu Crnu Goru”*, Pravni fakultet u Podgorici, 1998/1999, 121.

²⁴ D. 50, 17, 1.

²⁵ Dragomir Stojčević, Ante Romac, *Dicta et regulae iuris*, Savremena administracija, Beograd, 1970, 308.

²⁶ Ovo se da vidjeti u Konstantinovićevim pisanjima: „Zakon ne može uvek i potpuno da iskoreni norme koje je život stvorio shodno potrebama. Istina, u slučaju spora mora se uglavnom suditi po zakonu, a ne po narodnom pravu. Ali spоровi predstavljaju, prema broju nastalih odnosa vrlo retke, uzgredne i sporedne pojave u životu jedne sredine. Nesrazmerno je veći broj odnosa koji se razvijaju mirno i bez ikakve borbe pred sudom, shodno pravilima narodnog prava”, M. Konstantinović (1982a), *op. cit.*, 425.

²⁷ Profesor Miodrag Orlić prenosi da je na zapisniku sa sastanka Opšteg seminara za privatno pravo Pravnog fakulteta u Beogradu ostala sljedeća zabilješka: „Prisutni g. M. Konstantinović, B. Marković, M. Begović, B. Nedeljković i A. Lazarević. Uvodnu reč održao je g. prof. Konstantinović. O programu rada u ovoj godini govorili su g. Konstantinović i Marković. Program rada će biti uglavnom, kao i ranije, samo će se naročita pažnja obratiti obrađivanju tema iz Opšteg imovinskog zakonika za Crnu Goru”, M. Orlić (1998/1999), *op. cit.*, fn. 23, 106. Sastanak o kome je riječ, kao što vidimo, predstavlja prekretnicu u formiranju nastavnog plana i programa za građanskopravnu oblast.

²⁸ O pravnim pozajmicama i pravu na prostorima Crne Gore i država koje je okružuju: Valtazar Bogišić, *Izabrana djela — studije i članci*, IV tom, CID, Podgorica, 2004. M. Konstantinović (2022), 120. Petar Stojanović, *Izabrana djela — studije i članci*, CID, Podgorica, 2009, 45–70. O pravnim transplantima uopšte:

naše pravne sisteme gotovo bez ikakvog preispitivanja navika i običaja svakodnevnog života, pogubno je za naše društvo. Ukoliko to još činimo ne obraćajući pažnju na strukturu rečenica i izbor riječi kojima su pravila izražena, ne treba da čudi što onda takva pravna pravila nemaju odlike trajnosti i pravednosti. Konstantinović je to odlično znao i tvrdio je da se ustanove jedne sredine ne mogu presaditi u drugu bez prethodnog proučavanja posebnih prilika te sredine.²⁹ O ovome je već bilo riječi, tako da na ovom mjestu valja podsjetiti na nužnost umanjivanja negativnih posljedica nekompatibilnosti prava i društvene stvarnosti. Ali, postavlja se pitanje na koji način to učiniti? Konstantinović je bio u sličnoj poziciji kao i sam Bogišić kada je shvatio da ne postoji značajan broj pisanih zakona na prostoru čije je pravo trebalo kodifikovati, a ostatak civilizovanog svijeta je svoje kodifikacije donio u potpuno različitim uslovima života. S jedne strane, morao se držati pravila nauke i evropske prakse, a s druge je proces kreacije samih normi zasnovao, kako rekosmo, na proučavanju domaćih sudskih presuda.

Ovaj Konstantinovićev zadatak je bio metodološki inspirisan, ali različit u odnosu na metod za kojim je išao Bogišić. Uz proučavanje domaće sudske prakse, Konstantinović je bio inspirisan i Švajcarskim građanskim zakonikom. Kroz Skicu, on je svojini dao značaj koji sasvim sigurno nije imala kroz jugoslovensko zakonodavstvo³⁰. Ipak, Konstantinović se potvrdio kao uspješan posrednik između Bogišićevih ideja i zajednice kreiranjem sopstvene ideje, ideje izražene kroz cjelokupan tekst Skice. Na ovom mjestu je veoma važno i dodatno ukazati na činjenicu da Konstantinović nije bio opsjednut originalnošću kodifikacije (ili kodifikacija) na kojoj je radio. To nam potvrđuje u Obrazloženju na sljedeći način: „...*Tim povodom potrebno je podvući da se u nacrtu nije težilo za originalnošću u svakom pogledu i po svaku cenu. Osnovna svrha celog posla bila je da se posle studije cele materije formulišu pravila kojima će biti uređeni obligacioni odnosi na način koji bi najbolje odgovarao našim prilikama. I zbog toga, ako se u nekom pravu našlo neko pravilo koje se u praksi pokazalo kao pogodan instrument da se postigne određena svrha, nije se oklevalo da se ono prihvati i unese u nacrt, kad god se došlo do zaključka da rešenje sadržano u njemu odgovara našim potrebama*”.³¹ Ova napomena, koja zvuči kao opravdanje zbog onog nužnog što se u određenom kreativnom procesu može javiti, nekima od nas može otkriti

Alan Watson, *Pravni transplanti*, Pravni fakultet, Beograd, 2000. Gyula Eörsi, O recepciji prava (prevod prof. dr Miodraga Orlića), *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, 5/1984, 655–662.

²⁹ M. Konstantinović (1982a), *op. cit.*, 424.

³⁰ O tome: M. Konstantinović (1969), *op. cit.* Mihailo Konstantinović, Pitanje svojine, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, 3–4/1982 (Objavljeno u Almanahu Generacija pred stvaranjem, izd. Grupe za socijalnu i kulturnu akciju, Beograd, 1925).

³¹ M. Konstantinović (2022), *op. cit.*, 120.

odgovor na pitanje zašto profesor Konstantinović nije ostavio iza sebe više pisanih djela.

Još jedan u nizu vrhunskih doprinosa profesora Konstantinovića u nauci jugoslovenskog građanskog prava jeste taj što je na svakom mjestu nastojao utvrditi ispravnost postojećih, prošlih ili rješenja u nastajanju njihovim dovodenjem u vezu sa rimskim pravom. I to češće klasičnim rimskim pravom nego onom kome su oblik dali srednjovjekovni naučnici, počevši od Glosatora pa dalje. Toliko je davao na značaju rimskom pravu da je čak preispitivao ideju o načinima za označavanje/imenovanje zakona na osnovu iskustava rimske republike.³² Djelatnost rimskih pravnika bila je i ostala jedna od najbitnijih tačaka inspiracije za mnoge pravnike srednjeg i novog vijeka.³³

Profesor Konstantinović bio je reformator i na polju porodičnog prava Jugoslavije i to kao predsjednik komisija za izradu četiri zakona koja su rješavala porodičnopravna pitanja. Profesor Mehmed Begović navodio je da je Konstantinović na sebe preuzeo najveću odgovornost i najveći teret da zakonski tekstovi zadovolje visoke standarde i u sadržinskom i u metodološkom smislu.³⁴ S obzirom na navedeno, a i budući da je Konstantinović bio predsjednik svih komisija za donošenje porodičnopravnih zakona, može se i sada potvrditi da je on idejni tvorac rješenja koja su kasnije, s manjim ili većim uspjehom, prepisivana³⁵. Primjera radi, od posebnog je značaja to što je u jugoslovenskom Osnovnom zakonu o braku iz 1946. zalaganjem profesora Konstantinovića uvedena teška poremećenost bračnih odnosa kao brakorazvodni uzrok.³⁶ Konstantinović je bio sklon prihvatanju evolucije sopstvenog mišljenja te je s tim u vezi moguće pronaći djelove iz Skice koji, kada se uporede sa rješenjima u *Beleškama*³⁷, ne odgovaraju njihovoj sadržini.³⁸

³² Mihailo Konstantinović, Označavanje zakona, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, 3–4/1982 (Izorno u Arhivu za pravne i društvene nauke, XI, 1925), 294–296.

³³ Uporediti: Max Kaser, *Roman Private Law (fourth edition)*, Pretoria 1980, 16–18; M. Horvat, *op. cit.*, 61–64.

³⁴ Mehmed Begović, Osvrst na rad komisije kojoj je 1945–1946 bilo povereno da pripremi nacrt porodičnog zakonodavstva, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, 17, 1/1969.

³⁵ Profesor Konstantinović predsjedavao je komisijama za izradu nacrt: Osnovnog zakona o braku (*Sl. list FNRJ 31/1946*), Osnovnog zakona o odnosima roditelja i dece (*Sl. list FNRJ 107/1947*), Zakona o usvojenju (*Sl. list FNRJ 30/1947*) i Osnovnog zakona o starateljstvu (*Sl. list FNRJ 30/1947*).

³⁶ O različitim tumačenjima spornih pitanja primjene ove odredbe i pitanju da li je OZB poznavao institut sporazumnog razvoda braka: Marija Draškić, Teška poremećenost bračnih odnosa kao brakorazvodni uzrok: Krecija profesora Mihaila Konstantinovića, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, br. 70 (poseban broj), 2022, 285–309. Uporedi: Ivan Maurović, *Nacrt predavanja o općem privatnom pravu — obiteljsko pravo*, Zagreb, 1934, 15–19.

³⁷ Mihailo Konstantinović, *Obligaciono pravo* (prema beleškama sa predavanja profesora Mihaila Konstantinovića), Savez studenata Pravnog fakulteta u Beogradu, 1959.

³⁸ Profesorka Marija Karanikić Mirić primjećuje da je Konstantinović o institutu promjene dužnika različito pisao u Skici i *Beleškama*: Marija Karanikić

Da bi jedno društvo moglo imati svoj identitet, da bi u njemu mogla postojati garancija pravne sigurnosti, ono mora imati jedinstveno pravo, ili makar ono pravo koje podjednako daje ili uzima svakom onom na koga se primjenjuje. Pravno stanje na teritoriji Jugoslavije prije Drugog svjetskog rata nije bilo značajno drugačije u odnosu na današnje: imamo države sa različitim, uglavnom prepisivanim, rješenjima iz stranih zakonodavstava.³⁹ Jezička neprilagođenost i nerazumljivost postojećih normi ukazuju nam da zakonodavac nema one pravne atribute koji su mu nužni da bi se mogao smatrati zakonodavcem u punom smislu te riječi. Ti atributi tiču se pristupa zakonodavnoj tehnici, kruga lica koja učestvuju u zakonodavnom postupku i, što je možda i najbitnije, tiču se njegovih uzora! Postojeća pravna rješenja iz oblasti građanskog prava rezultat su vjekovnog prilagođavanja našeg prava stranom obrascu bez odgovarajućeg metodološki i naučno zasnovanog pristupa koji bi nam, ukoliko već ne postoji želja da se od tog posla odustane, obezbijedio kvalitet samog prepisivanja. Običajno pravo rađa pravni partikularizam i ono nikada neće i ne treba biti pravno mjerilo demokratskih sistema,⁴⁰ upravo zato što rascjepkanost obrazaca društvenog ponašanja ne vodi društvenoj koheziji i to se, kad-tad, mora ispoljiti u obliku svođenja računa, tj. „zaustavljanja nečije prakse”. Pravna sigurnost je ideal koji je profesor Konstantinović stalno imao na umu kada je govorio o potrebi donošenja kodifikacije koja će biti naučno zasnovana i koja će izvirati iz volje i prakse društva. Onda kada pravna sigurnost učvrsti pravni poredak, tada će samo društvo formirati čvrst politički poredak.

Razvoj potreba života mora pratiti istovremeno i razvoj prava. Odnosno, društvena stvarnost svojim promjenama i napredovanjem svakodnevno rađa nove situacije, one koje zakonom donesenim prije nastanka tih promjena nisu bile riješene. Tada će opstati ona društva koja imaju uređeno i fleksibilno pravo. To se može postići kodifikacijom visokog pravničkog i naučnog nivoa. Konstantinović je bio svjestan da, onda kada zakon dođe u sukob sa životom, mora intervenirati zakonodavac.⁴¹ Ali, njegova je ideja polazila od toga da do te intervencije mora doći što kasnije.⁴² Bio je uvjeren da je moguće izraditi savršenu kodifikaciju građanskog prava. On je to svoje uvjerenje bazirao na dvije pretpostavke: prvoj, koja podrazumijeva mogućnost sociološkog predviđanja evolucije društvenih odnosa i opstajanja kodifikovanih pravila uprkos njoj. Druga pretpostavka tiče

Mirić, Oslobođajuće „pristupanje” dugu: zaboravljeni institut iz Skice za zakonik o obligacijama i ugovorima, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, br. 70, 2022, 427–450. Uporedi: M. Konstantinović (2022), *op. cit.*; Slobodan Perović, *Obligaciono pravo*, Knjiga I, Službeni list SFRJ, Beograd, 1980.

³⁹ „Pravne institucije mogu ostvarivati kulturni, ali ne i politički uticaj.” — M. Orlić (2022), *op. cit.*, 56.

⁴⁰ Iako i to predstavlja paradoks, jer upravo demokratija zahtijeva različitost mišljenja.

⁴¹ M. Konstantinović (2022), *op. cit.*, 120–121.

⁴² *Ibid.*

se formulisanja pojedinih normi, pa umjesto da budu kruto formulisane, one bi trebalo da dobiju „oblik gipkih direktiva, opštih standarda”.⁴³ Ovo je ideja profesora Konstantinovića koja je dobila svoj neposredan materijalni izraz u vidu Skice za zakonik o obligacijama i ugovorima. To je ideja koja i dalje živi i, između ostalog, spaja narode kojima je Skica bila namijenjena.⁴⁴ Ova ideja obilježila je jednu epohu u razvoju jugoslovenskog prava i kao nijednu drugu mi je danas prizivamo i ponovo priželjkujemo.⁴⁵

Literatura

1. Arandelović D, *Predavanja iz rimskog prava*, Geca Kon, Beograd, 1938.
2. Begović M, Osvrt na rad komisije kojoj je 1945–1946 bilo povereno da pripremi nacрте porodičnog zakonodavstva, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, 17, 1/1969.
3. Bogišić V, *Izabrana djela — Građa u odgovorima iz različitih krajeva slovenskog juga*, II tom, CID, Podgorica, 2004.
4. Bogišić V, *Izabrana djela — studije i članci*, IV tom, CID, Podgorica, 2004.
5. Vukčević D, Dozvoljeno i pošteno, *Zbornik radova sa naučnog skupa „Sto deset godina Opšteg imovinskog zakonika za Knjaževinu Crnu Goru”*, Pravni fakultet u Podgorici, 1998/1999.
6. Draškić M, Teška poremećenost bračnih odnosa kao brakorazvodni uzrok: kreacija profesora Mihaila Konstantinovića, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, br. 70 (poseban broj), 2022.
7. Eörsi G, O recepciji prava (prevod prof. dr Miodraga Orlića), *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, 5/1984.
8. Karanikić Mirić M, Oslobođajuće „pristupanje” dugu: zaboravljeni institut iz Skice za zakonik o obligacijama i ugovorima, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, br. 70 (poseban broj), 2022.
9. Kaser M, *Roman Private Law (fourth edition)*, Pretoria, 1980.
10. Konstantinović M, Pitanje svojine, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, 3–4/1982 (Objavljeno u Almanahu Generacija pred stvaranjem, izd. Grupe za socijalnu i kulturnu akciju, Beograd, 1925).
11. Konstantinović M, Označavanje zakona, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, 3–4/1982 (Izvorno u Arhivu za pravne i društvene nauke, XI, 1925).
12. Konstantinović M, Pravo, sila i pravičnost, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, 3–4/1982c (Izvorno u časopisu *Socijalna misao*, IV/11, Zagreb, 1931).
13. Konstantinović M, Jugoslovenski građanski zakonik, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, 3–4/1982d (Izvorno u časopisu *Pravni zbornik*, I/2–3, Podgorica, 1933).

⁴³ Uporedi: G. Eörsi, *op. cit.*, 660.

⁴⁴ O sličnom određenju zakona po Aristotelu u: Jasminka Hasanbegović, *Topika i pravo*, VIZ/CID, Beograd, 2005, 87–89.

⁴⁵ Ovaj rad neće imati zaključak jer ne smatramo da se priča o profesoru Mihailu Konstantinoviću može, ako ikada to bude mogla, na ovakav način zaključiti. Naslov teme rada obavezuje na temeljnija istraživanja, što ovom prilikom obećavamo i da ćemo učiniti i, kada prilike to dozvole, na odgovarajući način publikovati.

14. Konstantinović M, Ideje Valtazara Bogišića o narodnom i zakonskom pravu, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, 3–4/1982a (Izvorno u časopisu *Sociološki pregled*, 1938).
15. Konstantinović M, *Obligaciono pravo* (prema beleškama sa predavanja profesora Mihaila Konstantinovića), Savez studenata Pravnog fakulteta u Beogradu, 1959.
16. Konstantinović M, *Obligacije i ugovori, Skica za zakonik o obligacijama i ugovorima*, Pravni fakultet, Beograd, 1969.
17. Konstantinović M, Obrazloženje Prednacrta zakonika o obligacijama (Pregled osnovnih ideja i pojedinih odredaba Prednacrta) jula 1966. godine, *Studia Iuridica Montenegrina* br. 2, godina IV, Fakultet pravnih nauka Univerziteta Donja Gorica, Podgorica, 2022.
18. Lukić R, In memoriam — Mihailo Konstantinović, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, 1–2/1982b.
19. Marković B, *Reforma našeg građanskog zakonodavstva*, Beograd, 1939.
20. Maurović I, *Nacrt predavanja o općem privatnom pravu — obiteljsko pravo*, Zagreb, 1934.
21. Mujević E, *Pojam pravde u Opštem imovinskom zakoniku za Knjaževinu Crnu Goru*, master teza (neobjavljena), Fakultet pravnih nauka Univerziteta Donja Gorica, Podgorica, 2023.
22. Miladin P, Običaji, kondikcije, ortaštvo i ugovorna kazna prema Bogišićevom Općem imovinskom zakoniku za Crnu Goru (OIZ) i hrvatskom Zakonu o obveznim odnosima, *Zbornik Bogišić i kultura sjećanja*, Zagreb, 2008.
23. Orlić M, Uticaj Bogišićevog dela na naše zakonodavstvo, *Zbornik radova sa naučnog skupa „Sto deset godina Opšteg imovinskog zakonika za Knjaževinu Crnu Goru”*, Pravni fakultet u Podgorici, 1998/1999.
24. Orlić M, Mihailo Konstantinović i preuređenje građanskog prava, *Anali pravnog fakulteta u Beogradu*, br. 70, poseban broj u čast profesora Mihaila Konstantinovića, Beograd, 2022.
25. Perović S, *Obligaciono pravo*, Knjiga I, Službeni list SFRJ, Beograd, 1980.
26. Perović S, Prirodno pravo u Opštem imovinskom zakoniku, *Zbornik Pravnog fakulteta*, godina XXII/XXIII, Podgorica, 1998.
27. Petrak M, *Traditio Iuridica — regulae iuris*, Novi informator, Zagreb, 2010.
28. Radbruh G, *Filozofija prava*, Nolit, Beograd, 1980.
29. Stojanović P, *Izabrana djela — studije i članci*, CID, Podgorica, 2009.
30. Stojčević D, Romac A, *Dicta et Regulae Iuris*, Savremena administracija, Beograd, 1970.
31. Tasić Đ, *Rasprave iz filozofije i teorije prava*, Pravni fakultet, Beograd, 1992.
32. Faso G, *Istorija filozofije prava*, CID, Podgorica, 2007.
33. Hasanbegović J, *Topika i pravo*, VIZ/CID, Beograd, 2005.
34. Horvat M, *Rimsko pravo*, Pravni fakultet u Zagrebu, 2007.
35. Watson A, *Pravni transplanti*, Pravni fakultet, Beograd, 2000.

THE IDEAS OF MIHAILO KONSTANTINOVIC
ABOUT COMMON AND STATUTE LAW

The aim of this work is not, though one could conclude from the title, to exhaustively present all the ideas that Professor Konstantinovic had about common (customary) and legal law. It could be said that this is just an introduction to the overview of those ideas. Mihailo Konstantinovic (1897–1982), one of those professors who greatly influenced generations of lawyers to come with his image and work, was a famous professor at the Faculty of Law in Belgrade. Even in his earliest works, he showed great interest in the relationship between custom and law as two different sources of law. He was particularly inspired by the ideas implemented by Valtazar Bogisic in codifying property law in Montenegro. The title and a significant part of this work is the result of the analysis of the scientific work of Professor Mihailo Konstantinovic, which was published under the title „Valtazar Bogisic’s Ideas on National and Legal Law”, in 1938.

In addition, future generations of lawyers should have role models in professors of high academic and moral integrity; in this sense, professor Konstantinovic is *primus inter pares*. Therefore, this work has the indirect goal of raising the awareness of the entire domestic scientific community, both regarding his personality and the importance of his ideas, as well as the awareness of those who are just on their way to obtaining a law school diploma.

Key words: Mihailo Konstantinovic, Valtazar Bogisic, Customary Law, Codification, Private Law

Rimska provincija *Illyricum* i pravni položaj Ilira u njoj**

Pravni položaj *Ilirske provincije* je od njenog osnivanja praćen određenim nejasnoćama. Sporan je sam datum osnivanja, kao i datum kad je došlo do podjele provincije. Ilirsku provinciju, ali i ilirsko stanovništvo, karakterisalo je, poređujući je sa drugim provincijama rimskog carstva/principata, visok stepen autonomije i privilegija, što se najbolje vidjelo ne samo u pravnoj regulativi provincije, nego i u dodjeljivanju prava građanstva širim masama stanovništva, broju privilegovanih gradova, koji su bili oslobođeni nameta i poreza (*immunitas*), kao i u postavljanju temelja za razvitak moćne vojne aristokratije u II i III vijeku poslije Hrista.

Ključne riječi: Ilirska provincija, Gaj Julije Cezar, Oktavijan Avgust, Tiberije, Vespazijan, podjela Provincije, vojna aristokratija, privilegije, slobodni gradovi, autonomija

1. Rimska teritorijalna organizacija

Upravna organizacija Rimske republike i kasnijeg Rimskog carstva se dijelila na posjede koji su se nalazili na Apeninskom poluostrvu, kao i na posjede (provincije) van njega. Riječ „provincija” je označavala svaki posjed van Apeninskog poluostrva.¹

I) Posjedi u današnjoj Italiji (na Apeninskom poluostrvu) su spadali u dvije kategorije:

a) *ager romanus*² — kao direktna teritorija Rimskog grada-države;

b) *socii- saveznici*³, odnosno šaroliko ustrojstvo različitih pokrajina, koji su imali različit stepen autonomije.

II) Svi posjedi u provincijama su se dijelili na:

* Univerzitetski asistent (prae-doc) na Institutu za rimsko pravo i antičku istoriju Pravnog fakulteta Univerziteta u Beču; *e-mail*: janko.paunovic@univie.ac.at.

** Naročitu zahvalnost dugujem *mr Domagoju Nikoliću*, koji me je dubinski podstakao na šire i kritičko istraživanje naše prošlosti. Na kraju, zahvalnost ide i mom *Pravnom fakultetu Univerziteta u Beču*, uključujući u prvom redu mog mentora *prof. dr José-Domingo Rodríguez Martina* i *mr Kyriaco Nikiasa*, koji mi je asistirao pri prevodenju na engleski.

¹ H. F. Jolowicz, *Historical introduction to the study of Roman Law*, Cambridge University Press, 1932, 56- 71. J. M. Rainer, *Römisches Staatsrecht, Republik und Prinzipat*, Darmstadt, 2006, 263–267.

² J. Rainer, *op. cit.*, 63, 89, 262.

³ *Ibid.*, 162–164.

a) *civitates peregrinae*⁴, koji su predstavljali predrimske teritorije gradova-država na Mediteranu. Jedan dio zemlje je nakon osvajanja ovih teritorija konfiskovan i dodjeljivan vojnim veteranima, a jedan dio je pripadao direktno carskom imanju. Postojale su tri grupe kategorija ovih teritorija, zavisno od njihovog statusa: *civitates stipendariae*⁵ su bili na najnižem nivou, bili su u obavezi da plaćaju porez i najam i da daju određeni broj vojnika; *civitates foederatae*⁶ su bili u savezu sa Rimskom Republikom (*foedus*) i status im je zavisio od ugovora, kojim su bili vezani za Rim; *civitates liberae*⁷ su bili na najvišem stepenu, jer su bili slobodni gradovi-države, koji su uživali sve privilegije slobode, nisu plaćali porez, niti su bili u obavezi da regrutuju vojsku za potrebe ratovanja Rimske republike. Radilo se u prvom redu o geostrateški i trgovački interesantnim gradovima.⁸

Guverner/upravnik teritorije je imao apsolutnu moć u *civitates peregrinae*, istu onu moć/*imperium* koju su imali *consules*, naravno ograničenu na određeni *civitates*.⁹ Pošto je upravnik teritorije dolazio sa relativno malim upravnim aparatom, nije postojala efikasna primjena apsolutne vlasti u praksi. Ispunjavanjem obaveza u vidu poreza i vojnog regrutovanja, guverner teritorije bi prepuštao gradovima lokalnu samoupravu. Na čelu lokalne samouprave su se nalazili isti oni potomci lokalne aristokratije, koja je upravljala lokalnim stanovništvom i prije dolaska Rimljana. Oni su sudili po lokalno-plemenskom pravu u sporovima između peregrina. Rimljani su prelaskom iz *civitates peregrinae* u *municipia* nagrađivali lokalno plemstvo i aristokratiju time što bi automatski lokalni velmoži dobijali status rimskog građanstva, stvarajući time automatski i antagonizam između lokalnog plebsa i lokalne aristokratije.¹⁰ Kada bi porastao broj rimskih građana u *civitates peregrinama*, ukazom imperatora ili odlukom senata, ukidane su ove zajednice i transformisane u *coloniae* ili u *municipia*.¹¹

⁴ D. Džino, The formation of early imperial peregrine civitates in Dalmatia: (Re) constructing indigenous communities after the conquest, in: *The Edges of the Roman World*, Cambridge Scholars Publishing: Newcastle upon Tyne, M. A. Janković, V. D. Mihajlović and S. Babić (eds.), 2014, 219–231. Džino, 2014, 4–6.

⁵ C. Eilers, *Local Government, Roman*, in: Gagarin, Michael (ed.), *The Oxford Encyclopedia of Ancient Greece and Rome*, Oxford University Press, 2010, 273–275.

⁶ *Ibid.*

⁷ *Ibid.*

⁸ M. Hassal, Romans and Non-Romans, in Wachter, J. (ed.), *The Roman World*, Vol. II, London & New York, 1987, 689.

⁹ J. Rainer, *op. cit.*, 200, 231.

¹⁰ M. Hassal, *op. cit.*, 692.

¹¹ J. Rainer, *op. cit.*, 183–184, 268–270. T. Karlović, I. Milotić, M. Petrak, Andautonia. An Example of Local Self-Government in Pannonia, *Lex Localis — Journal of Local Self-Government*, 2015, 1–3.

b) *coloniae*¹² nisu imali povlašćeni položaj, niti su imali svoje zakone i statute, već su koristili zakone/statute Rima.

c) *municipiae*¹³ su ćelije rimskog državnog uređenja. To je najmanja upravna jedinica, koja je zajedno sa ostalim teritorijalnim ogradama činila *res publicu*. Oni su imali svoje statute, koji su morali biti u skladu sa rimskim zakonima. Na čelu su se nalazila *dva duumvira*¹⁴, koji su bili nešto poput „konzula u malom”. Bili su vrhovna instanca unutar *municipiae*.

Na kraju, postojali su i *dediticii*¹⁵, čiji položaj nije bio pravno regulisan. Radilo se o strancima, koji su se *tek poslije borbe* sa Rimljanima predali. Njihov položaj je bio najgori.

Dediticii su bili faktički pušteni na miru, sve dok su bili mirni i dok se nisu dizali na pobune protiv rimske upravne.¹⁶

Pravni položaj i ustrojstvo provincija u Rimskoj republici/carstvu nije pratio jedinstvenu liniju. Rimaska republika (i dalje na nivou grada-države) je sve do polovine III vijeka prije naše ere bila isključivo regionalna sila, koja je i dalje vodila ratove za prevlast na samom Apeninskom poluostrvu sa susjednim gradovima-državama. Nakon sukoba i ratova sa Kartaginom, tada najmoćnijom silom na Mediteranu, Rimljani su „napustili” status regionalne sile i ušli u borbu za prevlast na Sredozemlju, čime su i ušli u kontakt sa ostalim narodima heterogenog tipa, koji su živjeli na području Sredozemlja. Rim se u dodiru sa drugim narodima rapidno mijenjao, samo ustrojstvo *ius-civila*¹⁷, koje je i bilo osmišljeno samo za maleni grad pokraj Tibra, nije više odgovaralo novonastalim potrebama, kao ni *Zakon XII tablica*.¹⁸ Rimljani su na novonastale promjene reagovali genijalnošću i inovativnošću, a da pritom *Zakon XII tablica*, koji je pisan sredinom V vijeka p. n. e, formalno-pravno nikad nije ostao van snage.

Godine 242. p. n. e je uvedena titula *praetor peregrinusa*¹⁹, koji je bio zadužen za pravne sporove između rimskih građana i stranaca, kao i između stranaca međusobno.²⁰ Time je i ozvaničena rimska ekspanzionistička politika, jer je Rimaska republika sve više dolazila u kontakt sa drugim narodima. Rimljani su u najvećem broju slučajeva nastojali da određena plemena i „državice” drže u *vazalnom odnosu*, tako što će biti isključivo zavisni od Rima i biti u *pravnom odnosu* isključivo sa Rimom. To je ona stara, dobro poznata, *divide et*

¹² *Ibid.* 286. *Ibid.*

¹³ *Ibid.* 183–184, 268–270. *Ibid.* 1–3.

¹⁴ *Ibid.* 183, 271–273. *Ibid.* 9–10.

¹⁵ C. Baldus, *Vestigia pacis, The Roman Peace Treaty: Structure or Event?* in: *Peace Treaties and International Law in European History from the late Middle Ages to World War One*, Cambridge University Press, 2004, 122.

¹⁶ O. Stanojević, *Rimsko Pravo*, 25. Izdanje, Dosije studio, Beograd, 2010, 127.

¹⁷ H. Hausmaninger, W. Selb, *Römisches Privatrecht*, Wien-Köln-Weimar, Böhlau Verlag, 8. Auflage, 1997, 58–69, 422–427.

¹⁸ *Ibid.* 46–55.

¹⁹ J. Rainer, *op. cit.*, 266.

²⁰ O. Stanojević, *op. cit.*, 50.

impera, koju su Rimljani primjenjivali u ovladavanju drugim narodima. Šta je onda značila ta maksima konkretno? U vremenu izrazite *regionalizacije* i *decentralizacije*, savezi državnica u vazalnom odnosu prema Rimu, nisu dozvoljavali saveze između geografski i kulturno-istorijski bliskih gradova-država i plemena, već je njima bilo dopušteno jedino da budu u savezu isključivo sa Rimskom republikom, gdje je *Senat*, kao vrhovni organ za rimsku spoljnu politiku, vodio glavnu riječ.²¹ Senat, kao vrhovna instanca u spoljnoj politici, štutio je interese svojih građana. Pod istim izgovorom zaštite interesa rimskih građana je i započinjao ratove protiv drugih naroda. Na početku rimskog ekspanzionizma nije bila artikulirana ideja da se stalno i intenzivno upravlja provincijama²². Samom *magistratu*, koji je dolazio u osvojene provincije, bila je dodijeljena „šaćica” ljudi koja mu je stajala na raspolaganju. Magistratu je bila dodijeljena funkcija očuvanja rimske prevlasti u vojnom smislu, kao i pravna djelatnost među rimskih građanima i zaštita njihovih, uglavnom ekonomskih, interesa. Upravnici provincija su birani iz uglednih rimskih porodica. To su u prvom redu bili nekadašnji *praetori*, *consules* ili *censores*. U provinciji su imali najveću moguću vlast, isti onaj *imperium*, koji su imali konzuli u Rimu.²³ Van granica provincije guverneri su bili ipak samo privatna lica. Zajedno sa guvernerom u provinciju je slat *quaestor*²⁴, koji se bavio finansijama i privrednim životom, kao i odabrana grupica senatora, koja je bila zadužena za vođenje diplomatije. Na početku rimskih osvajanja dobijanje na upravu provincije smatralo se obavezom, dok je nakon iskustava prvih provincijskih upravnika, naročito na Siciliji i Sardiniji, gdje je lokalno stanovništvo bilo žestoko izrabljivano, smatrano nagradom za minuli rad. Rimljani su na provincije gledali kao na rimske posjede, koji su predstavljali ogromne izvore prihoda. Čak i osnovna djelatnost ubiranja poreza od provincija bila je prepuštena društvima, koja su se organizovala u samom Rimu s ciljem ubiranja poreza. Naime, Rimski republika je dala u zakup ubiranje poreza tim novoosnovanim društvima (*societates publicanorum*)²⁵, koji bi unaprijed obezbijedili određenu sumu novca i isplatili je Rimu, čime bi se Rim zadovoljio, dok su ti isti zelenaši ubirali direktno prihode od lokalnog stanovništva i sakupljenu razliku sebi zadržavali. Jedna rečenica Tita Livija najbolje prikazuje djelatnost *publikana*, gdje on na slikovit način objašnjava prirodu *publikana*, odnosno privrednika u ubiranju poreza:

„Tamo gdje se pojave publikani, ili se javno pravo pretrvara u praznu frazu, ili saveznicima ne ostaje nimalo slobode”²⁶

²¹ J. Rainer, *op. cit.*, 165–179.

²² H. Jolowicz, *op. cit.*, 66–71.

²³ Hausmaninger, Selb, *op. cit.*, 37–44.

²⁴ J. Rainer, *op. cit.*, 61–64.

²⁵ *Ibid.*, 62.

²⁶ Liv. 45.18.

Rim je prepuštao pokorenom stanovništvu lokalnu samoupravu. Samo šaćica gradova-država je stajala u prijateljskom odnosu sa Rimom, za to je naime bila potrebna odluka senata (*senatus consultum*) i unošenje u *registar prijatelja (amici)* ili *saveznika (socii)*.²⁷ Ako samim provincijama nije bila dodijeljena sloboda od tereta (*immunitas*), bili su u obavezi da plaćaju na godišnjem nivou dažbine (*tributa, stipendia*) Rimu i da se brinu o troškovima guvernera i njegovog osoblja.²⁸ Guverner je bio upravnik provincije, dolazio je iz redova najviših magistrata (*consul, praetor, censor*). Poticao je iz senatorsko-aristokratskog staleža. Upravnik provincije, guverner, na početku svog mandata izdavao je *edikt (lex provinciae)*, u kojem su bili naznačeni principi po kojima će se voditi tokom obavljanja dužnosti. Taj edikt se obično naslanjao na edikt njegovog prethodnika.²⁹

Tokom Punskih ratova i osvajanja Sicilije, Korzike i Sardinije, kao i današnje Španije, Rimljani su se suočili sa heterogenom grupom naroda, koji se nalazio na različitom stepenu kulture i vojne moći. Upravljanje provincijama direktno iz Rima nije bilo moguće, te je već rano prepoznata potreba da se u *provinciae* šalju guverneri, odnosno upravnici provincija.³⁰ Ako se radilo o naročito ratobornim plemenima i narodima, u provincije se slao konzul sa legijama, kako bi bio mobilniji u slučaju pobuna. Pošto je rastao broj provincija, rastao je i broj magistrata koji su bili poslani na upravljanje. Stoga je staro pravilo, tada još uvijek aktuelno u Rimu, još iz proglašenja *Republike 509. p. n. e.*, koje je ograničavalo vremenski opseg upravljanja na jednu godinu za konzule, a samim tim i u slučaju upravljanja provincijom, bilo prevaziđeno, ne odgovarajući „duhu” posla koji je obavljao dotični magistrat. Ti problem su rješavani tako što je odlukom senata (*senatum consultum*) prolongiran period upravljanja guvernera (*prorogatio imperii*). U takvim slučajevima, ne bi se više govorilo o konzulu ili pretoru, nego o *proconsulu* ili *propraetoru*. Isto pravilo je važilo i za obrnuti slučaj, kada je određeni magistrat započinjao period guvernerstva prije formalne odluke senata.³¹ U ovom trenutku je već bilo jasno da pravno ustrojstvo Rimske republike ne odgovara trenutnim potrebama rimske politike, jer je taj isti „Ustav” (*Zakon XII tablica*) i pravno ustrojstvo (*ius civile*), donijeto u periodu kada je Rim bio maleni *grad-država*, koji je svoju moć isključivo artikulisao u sukobima sa okolnim gradovima-državama u srcu Apeninskog poluostrva.³²

Nedostaci ovakvog sistema upravljanja provincijama su očigledni. Period od godinu dana upravljanja je sa jedne strane bio prekratak, dok

²⁷ J. Rainer, *op. cit.*, 139, 237.

²⁸ Liv. 45.18. Appian, *The Foreign Wars*, Book 10, The Illyrian Wars. *Loeb Classical Library*, Vol II, Books 8.2–12, Harvard University Press, 1912 Mommson, 1902, 12–13.

²⁹ H. Jolowicz, *op. cit.*, 70, 99.

³⁰ *Ibid.*, 364.

³¹ J. Rainer, *op. cit.*, 58, 174–177.

³² Hausmaninger, Selb, 1997, 46–55.

je sa druge strane njegovo produženje odlukom senata otvaralo put samovolji guvernera i razvijanju autokratskog načina vladanja koji je podrivao republikanske temelje rimske države. Takve autokratske tendencije nisu bile prisutne samo prilikom upravljanja kolonijama, već i u samom Rimu od vremena Sulle početkom prvog vijeka prije nove ere.³³

U II vijeku prije Hrista razvio se pravni mehanizam, koji je pokušao da obuzda samovolju magistrata i njihovo zelenaško upravljanje provincijama. Radilo se o instituciji ponovljenog procesa (*leges repetundarum*), koji je predstavljao kontrolu upravljanja magistrata. Ovaj „ponovljeni proces” se razvio kao mehanizam zaštite lokalnog stanovništva od koruptivnih radnji guvernera. Lokalno stanovništvo je moglo podići žalbu nakon isteka mandata guvernera. Ta žalba se zvala *actio de repetundis*, izvedeno od „tražiti natrag”, naime povraćaj pravno neosnovanog oduzimanja određene stvari. Obrazovana je specijalna komisija, čiji su članovi najprije bili iz senatorske aristokratije (stare aristokratije), a nedugo potom naslijedili su ih članovi viteškog sloja (*equites ordo*), nove aristokratije, koja je svoju moć zasnivala na kapitalu, za razliku od stare aristokratije, koja je bila *latifundijskog* tipa.³⁴

„Ponovljeni proces” je jedan od prvih procesa za koje se izdavala unaprijed utvrđena lista sudija, nalik na današnje utvrđivanje nadležnosti konkretnih sudija za narednu godinu. Iz liste sudija je obrazovan *consilium*, uz pomoć tužioca i tuženog. Na čelu ovog procesa je stajao *praetor peregrinus*, vrhovna pravna instanca između stranaca i Rimljana.³⁵

Prvi takav zabilježeni proces se odigrao u rimskoj Hispaniji 171. g. p. n. e, gdje su *socii* na Iberijskom poluostrvu, uz dozvolu Senata, tužili u civilnom procesu upravnika provincije.³⁶ Stalni sud (*quaestio de repetundis*) za korupcionaške afere guvernera je osnovan tek 149. godine p. n. e, kada je na snagu stupio *lex Calpurnia repetundarum*, razvijajući se dalje kroz *lex Acilia repetundarum* iz 123/122. p. n. e.³⁷ Kazna za iznuđenu stvar iznosila je duplu vrijednost stvari. Za vrijeme Sule kazna je još dodatno zaoštrena. „Ponovljeni postupak” je bio vrsta kriminalnog procesa protiv politički nepodobnih. Odražavao je sukob optimata i populara, kao i senatorskog i viteškog staleža. Nije spriječio samovolju guvernera. Odvijao se ispred senata ili ispred cara/imperatora, zavisno od toga o kakvoj se provinciji radilo (senatorskoj ili imperatorskoj, podjela koja je bitna od vremena uspostavljanja prinipata 27. godine p. n. e), kao i koji je službenik bio uključen u sumnjivu radnju. Zakonom je bilo propisano da se *Leges repetundarum* ponavlja dva puta, jer se radilo o naročito bitnom

³³ J. Rainer, *op. cit.*, 165–169.

³⁴ O. Stanojević, *op. cit.*, 59–60. J. Bleicken, *Lex publica. Gesetz und Recht in der römischen Republik*, De Gruyter, Berlin 1975, 401–402. W. Kunkel, M. Schermaier, *Römische Rechtsgeschichte*, Böhlau Verlag Köln- Weimar — Wien, Auflage 14, 2005, 57.

³⁵ Hausmaninger, Selb, *op. cit.*, 72. Kunkel, Schermaier, *op. cit.*, 57.

³⁶ Liv. 45.18.4.

³⁷ J. Bleicken, *op. cit.*, 401–402.

postupku, koji je imao za predmet političku i privrednu egzistenciju magistrata upravnika provincije.³⁸

Institucija ponovljenog procesa donijela je određenu pravnu sigurnost, međutim, njen realan efekat se ipak pretvorio u borbu za prevlast između nove i stare aristokratije. U izrazito rijetkim slučajevima je dolazilo do optuživanja za korupciju, jer je nobilitet skoro uvijek stajao na strani upravnika/guvernera, koji je i dolazio iz njihovog staleža.

2. Osnivanje provincije *Illyricum* i kontroverze koje je prate

Datum formiranja rimske provincije *Illyricum* je predmet spora. Provincija *Illyricum* je prema piscu, historičaru i senatoru *Velleius Paterculusu* obuhvatala Dalmaciju i Panoniju, gdje je Gaius Vibius Postumus bio vojni komandant, odnosno guverner Dalmacije, devete godine nakon Hrista.³⁹ *Publius Cornelius Dolabella* je bio postavljen za guvernera *Illyricuma* malo prije smrti Avgusta.⁴⁰ Transkript spomenika koji je podignut ovom guverneru u Epidaurumu, današnjem Cavtatu, ukazuje da su spomenik podigli gradovi Gornjeg Ilirika, za postojanje Donjeg Ilirika i dalje nisu pronađeni dokazi. Gornji Ilirik je bio Dalmacija, a Donji Ilirik Panonija. Radilo se o dva odvojena regiona. Gornji Ilirik, pokrajina u kojoj je je guverner boravio u Saloni, nedaleko od današnjeg Splita, govori o postojanju ove provincije.⁴¹ Donji Ilirik, koji je obuhvatao već pomenutu Panoniju, bio je pod upravom vojnog komandanta, koji je imao na raspoloženju tri legije a ujedno je obavljao administrativne funkcije, nalik namjesniku.⁴² Apostol Pavle u poslanici i obraćanju Rimljanima 15: 19 govori o *Illyricumu* kao najzapadnijem mjestu njegovog putovanja. Ne može se sa sigurnošću utvrditi datum podjele *Illyricuma* na Dalmaciju i Panoniju. Mađarski historičar i arheolog *Péter Kovács* smatra, na osnovu epigrafskog dokaza statue Nerona, koja je nastala između 54. i 68. godine, koja je napravljena od veterana legije stacioniranog u Panoniji, da je za vrijeme imperatora Nerona Panonija bila posebna upravna jedinica.⁴³ *Šašel-Kos* sa druge strane govori da je za vrije-

³⁸ Kunkel, Schermaier, *op. cit.*, 57.

³⁹ Velleius Paterculus, *Historia Romana* (translation Marion Giebel) Stuttgart, 1992, 279.

⁴⁰ S. Mitchell, The Administration of Roman Asia from 133 BC do AD 250 in: Eck, W. (ed.), *Lokale Autonomie und römische Ordnungsmacht in den kaiserzeitlichen Provinzen vom 1. bis 3. Jahrhundert* (= Schriften des Historischen Kollegs Kolloquien 42). München 1999, 18.

⁴¹ T. Mommsen, *Römische Kaisergeschichte*, Nach dem Vorlesungs-Mitschriften von Sebastian und Paul Hensel 1882/1886, Verlag C. H. Beck, München, 1902, 123–124./ Džino, *op. cit.*, 3–4.

⁴² *Ibid.*, 124.

⁴³ Peter Kovacs (Ed.): *Tiberius in Illyricum. Contributions to the History of the Danubian Provinces unted Tiberius' reign (14–37AD)*, Budapest, 2017, 103–121.

me vladavine *Claudiusa* (43–51. nove ere) na osnovu vojne diplome, koja je napravljena na bronzi, iz koje se evidentiralo časno istupanje *auxilia* iz službe, datirano u 61. godini poslije Hrista, da su određene jedinice auksilara iz panonskog dijela bile stacionarane u *Illyricumu*, što govori o tome da do tog momenta i dalje nije došlo do podjele provincije.⁴⁴ Šašel-Kos smatra da je do konačne podjele *Illyricuma* došlo tek za vrijeme vladavine cara *Vespazijana* (69–79. g.).⁴⁵

Jasno je utvrđena činjenica da je *Gaius Iulius Caesar* dobio 59. godine p. n. e na upravu Galiju i *Illyricum*, ali protiv tvrdnje da je iste godine i organizovana provincija *Illyricum*, koju iznose *Mommsen*, *Zumpt*, *Marquardt* govori činjenica da je Iliriji tek naknadno dodijeljen guverner.⁴⁶ Najvjerojatnije da je tek 59. p. n. e kroz *lex Vatinu* Ilirija bila pripojena Galiji. *Zumpt* navodi da je kroz *lex Vatiina* Ilirija bila odvojena od Makedonije i pripojena Galiji.⁴⁷ O samostalnosti *Illyricuma* ukazuju poruke razmijenjene između Cezara i Pompeja prije izbijanja građanskog rata. *Zumpt* navod, da je do 59. g. p. n. e Ilirija bila pripojena Makedoniji, jer je prema njegovom obrazloženju potpadala pod vlast/*imperiuma* makedonskog prokonzula. Ovaj stav je ipak pobijen od *Mommsena* u *C. I. L. III s. 279*, gdje je i obrazložio da je za svaku provinciju bio postavljen prokonzul, koji je upravljao tom oblašću, dalje navodeći da je za godinu 135. p. n. e u Makedoniji dužnost pretora obavljao M. Cosconiusa, dok u Iliriji navodi konzula Serv. Fulviusa, dalje za godine 78- 76. p. n. e guverner Makedonije je bio prokonzul Appius Claudius, dok je za Iliriju bio prokonzul C. Cosconius.⁴⁸

Nakon tri ilirska rata od 229. do 169. godine prije Hrista, *Gustav Zippel* navodi dokaze da su Rimljani rat protiv Delmata/Dalmata i Ardijeja iz 135 g. p. n. e vodili iz već potčinjene Ilirije, a oba puta je konzul bio glavnokomandujući. Mogućom se čini i premisa da je tokom ratova 129. i 119. g. p. n. e protiv Japuda i Segestanera došlo do spajanja Galije i *Illyricuma* radi lakšeg vođenja ratova. Samim tim je i logična premisa da je 118. g. p. n. e došlo do stvaranja samostalne provincije *Illyricuma*.⁴⁹ U svojoj knjizi „*Römisches Staatsrecht*” *Theodor Mommsen* još jednom baca sumnju na gore navedenu tvrdnju *Gustava Zippela*. Sulina reforma početkom prvog vijeka prije Hrista navodi deset upravnika provincija i to: dvojica za Španiju (Hispaniju), dvojica za Galiju, po jedan za Galiju, Sardiniju, Siciliju, Afriku, Makedoniju, Aziju i Ciliciju.⁵⁰

⁴⁴ M. Šašel-Kos, „*Pannonia or Lower Illyricum?*” *Tyche*, Band 25, 2010, 123–130. H. Jolowicz, *op. cit.*, 322.

⁴⁵ *Ibid.*, 123–130. T. Mommsen (1902), 211–213.

⁴⁶ G. Zippel, *Die römische Herrschaft in Illyrien bis auf Augustus*. D. G. Teubner, Leipzig 1877, 180–189. Mommsen (1902), 211–213.

⁴⁷ J. Rainer, *op. cit.*, 171–174.

⁴⁸ G. Zippel, *op. cit.*, 180–189./ *CIL*, sv III, 279.

⁴⁹ *Ibid.*, 180–189.

⁵⁰ T. Mommsen, *Römisches Staatsrecht*, Leipzig, 3. Auflage 1871–1888, 182.

3. Pravni položaj Ilira

Rimljani dolaze u dodir sa Ilirima najkasnije od 229. g. p. n. e. Tokom narednog perioda ratuju dugo i uporno sa njima.⁵¹ Rimljani i Iliri su vodili najmanje tri velika, zabilježena rata, od 229. do 167. g. p. n. e, kada je prostor Ilirije, senatskom odlukom (*senatus consultum*), postao *protektorat*.⁵²

Protektorat se sastojao iz tri dijela:

1. *Oblast Labeata* (istoimenog plemena ilirskog porijekla) oko regiona Skadarskog jezera,

2. *Dio Boke Kotorske i Crnogorskog primorja i*

3. *Južni dio oko prostora Makedonije*.⁵³

Pokoravanje Ilirije nije bio završen proces, jer su druga plemena, uključujući Ardijeje, otišla sjeverno u unutrašnjost i dalje vodila ratove protiv Rimljana. Osnivanjem *protektorata Ilirija, odlukom senata (senatus consultum)*, vrhovnog rimskog organa za spoljnu politiku, Iliri su (p) ostali slobodni i *immunes* (oslobođeni poreza). Ostalima je porez bio smanjen na polovinu (*veciigal*). Nakon poraza Ardijeja, teritorija protektorata se proširila dodatno.

Prije formalnog proglašenja provincije (koji god datum uzmemo za valjan) postojala su tri sudska okruga (*conventus iurdicus*),⁵⁴ nazvana po najvećim gradovima:

A) *Scardonitanus* (Škradin) je bio sjeverni kovent, kojem su pripadali Japodi i 14 *liburnskih civitatesa*

B) *Salonitanus*⁵⁵ (kod Splita) je bio srednji konvent u kojem su živjeli Dalmati, Sardati, Deuri, Dicioni i Mezeji, brojao je 5 *civitatesa* i 927 *dekurija*, kao i *južni convent*

C) *Naronitanus* (pored Metkovića), koji je bio podijeljen u 13 *civitates peregrinae* (među kojima su Ardijejci, Desidijati, Deretini, Deremisti, Dindari, Dokleati, Glindicioni, Merkumani, Naresi, Sikuloti) i 540 *decuriae*.⁵⁶

Upravna vlast guvernera protektorata je bila ograničena na priobalni dio regije, odnosno na navedena tri regiona. Distrikti u unutrašnjosti provincije imali su svoje posebne guvernere, u formi *praefecti civitatum civitatesa*.⁵⁷ Panonija, kao buduća nezavisna pokrajina, brojala je 14 *civitatesa*. Na njenom čelu se nalazio prefekt Panonije, koji je ujedno bio i upravnik.⁵⁸

⁵¹ N. A. Maškin, *Istorija Starog Rima*, 10. Izdanje, Beograd, 2005, 134–135.

⁵² T. Mommsen (1902), 211–213.

⁵³ G. Zippel, *op. cit.*, 180–189.

⁵⁴ J. Wilkes, *The Illyrians*. Blackwell, Cambridge (Mass.), 1992, 160. H. Jolowicz, 1932, 412, 462.

⁵⁵ T. Mommsen (1902), 123.

⁵⁶ J. Wilkes, *op. cit.*, 160.

⁵⁷ Appian, *The Foreign Wars*, Book 10, *The Illyrian Wars*; *Loeb Classical Library*, Vol II, Books 8.2–12, Harvard University Press, 1912/ T. Mommsen (1902), 102–103.

⁵⁸ T. Mommsen (1902) 123.

Ilirski prostor je bio naročito bitan za Rimljane iz geostrateških razloga, ali i zbog ogromnog rudnog bogatstva.

Nakon stupanja na vlast *Octaviana Augustusa* 27. g. p. n. e, došlo je do teritorijalne reorganizacije carstva i uvođenja principata.⁵⁹ Provincija *Illyricum* je bila senatorska provincija od njenog uspostavljanja od strane *Octaviana Augustusa* (27–11. g. p. n. e, ovu ćemo godinu uzeti za valjanu), nakon toga postaje carska/imperatorska provincija sve do *Marcusa Aureliusa*, da bi na kraju opet bila prepuštena senatorskim legatima.

Dugotrajna carska/imperatorska uprava je omogućila razvitak i stabilnost.⁶⁰

„Istorija Boke i bokeljskog pomorstva gotovo se podudaraju. Bokelji plove oduvijek, još od vremena kad su ovdje živjeli i plovili Iliri ratujući, uglavnom, na moru. Jedno od ilirskih plemena, Ardijeji, bili su čuveni pomorci i još čuveniji, štaviše, ozgloglašeni pirati na Jadranu. Može se zamisliti kako su se tadašnji Bokelji osjećali kad su im u trećem vijeku prije nove ere pobjednički Rimljani nametnuli mir pod nezamislivo teškim uslovima: nisu smjeli da se otisnu na more sa više od dva broda i to nenaoružana! Kad su Rimljani i konačno osvojili Boku, u Risnu, tadašnjem glavnom gradu Boke, postavili su svog guvernera i počeli da preko Jadrana ovamo preseljavaju svoje građane, vojne veterane, čak i oslobođene robove. Zauzvrat, Bokeljima su obezbijedili rimsko građansko pravo (*oppidum civium Romanorum*).”⁶¹

Prema široko prihvaćenoj verziji, tek je *Octavian Augustus* 27. g. p. n. e formalno osnovao ovu provinciju i priključio je njegovom iste godine formiranom principatu (*Gustav Zippel* formiranje provincije smješta u 118 g. p. n. e, dok *Mommsen* smatra da je provincija oformljena negdje poslije vremena vladavine diktatora Sule).⁶² Provincija *Illyricum* je obuhvatala veći dio Balkanskog poluostrva i u takvom jedinstvenom formatu je trajala do 69/79. g. p. n. e kada ju je car *Vespazijan* podijelio na dva dijela: *Panoniju* i *Dalmaciju*, gdje su rijeke Sava i Kupa bile granice.⁶³ *Histria* — današnja Istra, pripojena je direktno rimskom principatu (kraljevini, monarhiji), predstavljajući *ager publicus* Rima, direktan posjed grada Rima. Zatim je 59. g. p. n. e donijet *Lex Vatinia de imperio Caesaris*, po kome je ova provincija, zajedno sa provincijom *Gallia Cisalpina* dodijeljena *Gaiusu Iulisu Ceasearu* na upravljanje. Od tada se takođe može datirati „žvot” rimske provincije *Illyricum*. Ipak, najkasnije nakon Oktavijanovih

⁵⁹ Appian, *The Foreign Wars*, Book 10, *The Illyrian Wars*; *Loeb Classical Library*, Vol II, Books 8.2–12, Harvard University Press, 1912/ T. Mommsen (1902), 102–103.

⁶⁰ Eck (ed.), *op. cit.*, 167–185.

⁶¹ S. Stojković, *Mediteranska zagonetka*, Nolit, Beograd, 2008, 504.

⁶² G. Zippel, *op. cit.*, 180–189./ T. Mommsen (1902), 102–103./ Šašel-Kos, *op. cit.*, 123–130.

⁶³ Šašel-Kos, *op. cit.*, 123–130.

ratova i 27. g. p. n. e, možemo pričati o rimskoj provinciji, jer je tada postavljen pretor koji će upravljati ovom provincijom.⁶⁴

Prvobitno je provincija spadala u red senatorskih provincija, sve do ilirskih ustanaka, koji su natjerali Oktavijana Augusta da je ipak uvrsti u red imperatorskih provincija, gdje je dobio ovlaštenja da šalje magistrat. Ilirska provincija je ušla u red *imperatorskih provincija 11. g. p. n. e.*⁶⁵ Guverner je bio *Publius Cornelius Dolabella*.⁶⁶

Nakon panonskog rata (*Bellum Pannonicum*) na kraju stare ere, vlast Rimljana se konsolidovala na kratko. Nakon Batonovog ustanaka početkom nove ere, dolazi do ponovnog rata na području današnje Panonije. Ustanak je mukotrпно ugušen.⁶⁷ Jedna grupa autora ovdje smješta prvu podjelu Illyricum provincije na *Illyricum Superius* i *Illyricum Inferius* (Gornju i Donju Iliriju). Drugi autori upravnu podjelu provincije smještaju pak nešto docnije, tačnije za vrijeme vladavine cara *Tiberiusa* između 25. i 30. nove ere, među kojima je i poznati arheolog i numizmatičar *Jenő Fitz*.⁶⁸ Metodom *divide et impera*, rimske vlasti stvarale su osjećaj regionalne pripadnosti kod djeleova ilirskog naroda, stvarajući time i buduće saveznike Rima. Ovakva metoda se pokazala naročito efikasnom, jer u narednom periodu Rimljani na Balkanskom poluostrvu učvršćuju svoju vlast. Tokom vladavine cara *Titus Flavius Vespasianiusa* nastaju formalno-pravno dvije provincije, *Panonija* i *Dalmacija*, od kojih nijedna u svom nazivu nema ime Ilira.⁶⁹ Uz manje ili više promjena, ova upravna organizacija će se zadržati sve do cara *Gaius Aurelius Valerius Diocletianusa*, kada će nastati nova administrativna podjela u čitavom carstvu.⁷⁰

Paralelno sa upravnim institucijama provincije, postojale su i upravne organizacione strukture koje su bile prisutne i na Apeninskom poluostrvu. Na važnim trgovačkim mjestima, koja su bila naseljena grčkim kolonizatorima, kao i dolaskom magistrata, senatora i publikana (zaduženi za prikupljanje poreza), formirala se upravna organizacija *municipiae* (samoupravne lokalne gradske jedinice) i *coloniae* (manji stepen autonomije, lošiji status nego municipije, predstavljali su italska naselja).⁷¹

Proces sticanja *civitas Romae* je bio dugotrajan. Početkom principata dolazi do dodjeljivanja rimskog građanstva, koje se najviše dijelilo

⁶⁴ J. Rainer, *op. cit.*, 63, 89, 171–174, 262.

⁶⁵ *Ibid*, 263–267. T. Mommsen (1902), 102–103.

⁶⁶ Mitchell in: Eck (ed.), *op. cit.*, 18. Karlović, Milotić, Petrak, *op. cit.*, 4.

⁶⁷ T. Mommsen (1902), 125–130. Karlović, Milotić, Petrak, *op. cit.*, 4. Džino, *op. cit.*, 3–6.

⁶⁸ J. Fitz, *Probleme der Zweiteilung Illyricums*, in: Alba Regia. *Annales Musei Stephani Regis*, Band XXIX, 2000, 65–73. D. Džino, The Division of Illyricum in Tiberian Era: Long Term Significance, in: Peter Kovacs (Ed.): *Tiberius in Illyricum. Contributions to the History of the Danubian Provinces united Tiberius' reign (14–37AD)*, Budapest, 2017, 41–56.

⁶⁹ T. Mommsen (1902), 123–124. Karlović, Milotić, Petrak, *op. cit.*, 9–10.

⁷⁰ D. Džino, *Illyricum in Roman Politics, 229BC–AD68*. Cambridge University Press, 2010, 159–162.

⁷¹ J. Rainer, *op. cit.*, 183–184, 268–286.

na prostoru današnje Dalmacije i Istre. Trend dodjeljivanja građanstva se nastavio sa *Flavijevcima*, *Trajanom* i *Hadrijanom*, dok je u potpunosti zaokružen sa *Constitutio Antoniniana* 212. n. e.⁷² Nakon ovog akta, na osnovu kog je svim slobodnim ljudima carstva dodijeljen status rimskog građanstva, kao i nakon zbacivanja *dinastije Severa* 235. g. n. e, postavljeni su temelji za stupanje na snagu jakog vojno-aristokratskog kadra na prostoru provincije *Illyricum*. Naredni period (235–284) će obilježiti učestalo smjenjivanje vojnih komandanta, koji su mahom bili sa prostora *Illyricuma*. Situacija će donekle biti smirena pojavom Dioklecijana i njegovim kratkotrajnim uspjehom tetrahije i pokušajem državne i poreske reforme.

Broj *privilegovanih gradova*/opština je na početku nove ere bio oko *šezdeset* u *Dalmaciji* (najviše u odnosu na druge djelove provincije). U *Raciji* je iznosio tri ili četiri, u *Noricumu* devet, dok je u *Pannoniji* bilo dvadeset pet privilegovanih gradova/opština, u *Moeziji Superior* i *Inferior* oko dvadeset pet (uključujući grčke polise), dok je u *Trakiji* bilo oko deset privilegovanih gradova.⁷³

Proces urbanizacije je bio najizraženiji u primorskim gradovima na *Jadranskom moru*, dok je u unutrašnjosti započeo, odnosno dostigao maksimum, tek sa *Trajanom* u *II vijeku nove ere*.

Pravni status (privilegovani položaj) je bio znatno bolji nego u *galsko-germanskom dijelu*, dok je sa druge strane u *Hispaniji* proces romanizacije i urbanizacije bio znatno prisutniji, tamo je mreža gradova obuhvatala oko trista-četristo municipija i kolonija, dobro poređanih najvećim dijelom uz *morsku obalu*, ali takođe i u unutrašnjosti *Iberijskog poluostrva*. *Rimska ekspanzionistička i imperijalna politika* je pratila šablon da se prilikom osnivanja provincija uzimaju u obzir *kulturološke i etničke sličnosti naroda*.⁷⁴

„*Angesichts dieser Vielfalt dürfte es kaum plausibel erscheinen, dass hinter der Ausdehnung des Begriffs 'Illyricum' bis zu jener breiten Bedeutung, die uns bei Appian und Dio begegnet, mehr stecken könnte als die Reflexion auf den rein administrativen Akt der Einführung einer einheitlichen Zollverwaltung für die donauländischen und nordbalkanischen Provinzen. Für eine solche Annahme könnte aber folgende Überlegung sprechen: Andere Zollbezirke des Reiches, diejenigen der gallisch-germanischen und westalpinen Provinzen, Hispaniens, Nordafrikas, Kleinasiens, Syriens mit Iudaea und Ägyptens jeweils eine Region umfassten, stellten nicht nur zolltechnisch, sondern auch wirtschaftlich — und darüber hinaus weitgehend auch kulturell — mehr oder weniger eine Einheit dar*“.⁷⁵ *Alföldy* nam u citiranom dijelu govori da provincija *Ilirik* nije predstavljala samo administrativnu regiju, već da je imala šire značenje od poreske i ekonomske zajednice, da je ona zapravo činila *kulturološku i etničku zajednicu*.

⁷² *Ibid*, 282. O. Stanojević, *op. cit*, 59–61.

⁷³ G. Zippel, *op. cit*, 180–189. Eck (ed.), 1998, 167–185. J. Wilkes, *op. cit*, 160.

⁷⁴ *Ibid*, 180–189.

⁷⁵ Alföldy in: Urso G. (ed.), 2004, 207- 220.

U prilog ekonomskom jedinstvu regiona govori i podatak da je ilirski poreski okrug imao jedinstvenu stopu poreza u visini od 12,5 % (*octava*).

Alföldi iznosi tezu o *zajedničkom osjećaju identiteta* koji se razvio i utemeljio za vrijeme principata. Naime, pored ekonomske i poreske zajednice, za ovo vrijeme se razvio i osjećaj pripadnosti Iliriku, kao rimskoj provinciji, čija je moć ležala u vojnoj snazi. Već krajem *drugog vijeka* javljaju se uticajni ljudi u životu principata/carstva sa područja Ilirika. Nakon građanskih ratova za vrijeme *Septimusa Severusa*, dolaze i carevi (vojni komandanti) od Decijusa pa nadalje. Od Decijusa se i kuje novac, koji veliča rod Ilira, a vojnici u istočnim provincijama dobijaju počasno ime Illyriciani. Sve je to, tokom vijekova prepletanja rimske i ilirske kulture, dovelo do stvaranja jednog kulturnog „hibrida”, koji nije bio zabilježen u drugim provincijama, stvaranja *ilirskog romejstva*, koje je bilo jako popularno u *trećem vijeku*.⁷⁶

Vojnu i civilnu vlast u *provinciji* je obavljao *carski namjesnik*, sa titulom zamjenik ili izaslanik (*carski legat*), koji je stajao u rangu konzula. Njegov *imperium* se izvodio iz imperijuma samog princepsa, zato ima i naziv carski legat, izvedena vlast/imperijum od vlasti/imperijuma cara/imperatora. Od 9. do 305. godine je Ilirijom vladao više od 50 carskih legata. Carski legat se bavio pitanjima organizacije uprave, javne sigurnosti i izgradnje komunikacijskih mreža.⁷⁷

Najznačajniji gradovi Ilirske provincije su bili: *Acruvium* (Kotor), *Asphaltos* (Split), *Asseria* (Zadar), *Bona* (Blagaj), *Corcyra* (Korčula), *Diluntum* (Stolac), *Domavia* (Srebrenica), *Dulcinium* (Ulcinj), *Dyyrachium* (Drač), *Delminium* (Duvno), *Epidaurus* (Cavtat), *Iader* (Zadar), *Vssa* ili *Cissa* (Vis), *Narona* (Metković), *Pharus* (Stari Grad na Hvaru), *Rhizinium* (Risan), *Raetinium* (Bihać), *Salona*⁷⁸ (Solin, kod Splita, ujedno i sjedište guvernera provincije), *Senia* (Senj, vojna luka), *Tarsatica* (Trsat), *Tragurium* (Trogir).⁷⁹

4. Dioklecijanova reforma

Nakon dolaska *Gaiusa Aureliusa Valeriusa Diocletianusa* na vlast (284. g. n. e), došlo je do promjene administrativne strukture Rimskog carstva. Tad je bilo već uveliko jasno, da je carstvo preogromno da bi jedan čovjek mogao njime samostalno upravljati. Dioklecijan je pokušao sa reformom na tom polju, koja nije dala dugotrajne rezultate. Sistem koji je on osmislio bila je *tetrarhija*, predviđao je vladavinu četvorice: dva *Augustii* (Dioklecijan i Maximian), kao i dva mlađa *Caesara* (Constantius Chlorus i Galerius). Tetrarhija je predviđala sledeći sistem vladavine: dva (mlađa) Cezara nasleđuju (starije)

⁷⁶ *Ibid*, 207- 220.

⁷⁷ Mitchell in: Eck (ed.), 1999, 18. J. Bleicken, *op. cit*, 401–402.

⁷⁸ T. Mommsen (1902), 123.

⁷⁹ Šašel-Kos, *op. cit*, 123–130.

Auguste u tom dijelu carstva i preuzimaju vlast. Tetrarhija je nastala 293. godine.⁸⁰

Bila je ograničenog roka, jer je dolazilo do konflikata prilikom odabira nasljednika. Carstvo je 293. g. bilo podijeljeno na četiri dijela (tetrarhija). Na početku se radilo o direktnom upravljanju od strane imperatora i njegovog suvladaoca, a ne o uspostavljanju trajnih administrativnih jedinica. Tek od 347. godine nakon Hrista možemo pričati o stalnim prefekturama, sa podjelom na *diocese* i *provincije*. *Tetrarh* (grč. τετραρχης) je grčka riječ koja označava jednog od četiri carska vladara unutar tetrarhije, odnosno četvorovlašće. Carstvo je 347. godine bilo podijeljeno na 4 pretorijanske/pretorske prefektore (*praefectura praetorio*), na čijem se čelu nalazio pretorijanski prefekt (*Galijska, Italijanska i Afrička, Orijentalna i Ilirijanska*). Manja upravna jedinica bila je *diocesa/biskupija*.⁸¹ Njihov broj je na početku bio *dvanaest*, da bi se tokom vladavine Konstantina povećao na *četрнаest*. Najnižu upravnu jedinicu su činile *provincije*, čiji je broj takođe varirao, od *devedeset osam* do *sto dvadeset*.⁸² Ilirska pretorijanska/pretorska prefektura je obuhvatala čitavo Balkansko poluostrvo, izuzimajući mali dio Trakije. Unutar ove pretorijanske/pretorske prefektore postojale su 3 dijeceze: Panonija, Dakija i Makedonija. Ilirska prefektura je obuhvatala i današnja grčka ostrva u Egejskom moru kao i ostrvo Krit, ali i dio Noricuma, koji se danas nalazi na prostoru Slovačke i Austrije. Glavni grad Ilirske prefektore je bio *Sirmium* (Sremska Mitrovica) do 379. godine, nakon toga Solun.⁸³

Literatura

1. G. Alföldy, Die illyrischen Provinzen Roms: Von der Vielfalt zur Einheit, in: Urso G. (ed.), *Dall'Adriatico al Danubio. L'Ilirico nell'età greca e romana*, Pisa 2004.
2. Appian, *Historia Romana, The Foreign Wars*, Book 10, The Illyrian Wars; Loeb Classical Library, Vol II, Books 8.2–12 (translation Horace White), Harvard University Press, 1912.
3. C. Baldus, *Vestigia pacis*, The Roman Peace Treaty: Structure or Event? in: *Peace Treaties and International Law in European History from the late Middle Ages to World War One*, Cambridge University Press, 2004.
4. J. Bleicken, *Lex publica. Gesetz und Recht in der römischen Republik*, De Gruyter, Berlin 1975.
5. Cassius Dio, *Historia Romana*, Vol 6, Books. 51–65; Loeb Classical Library (translation Earnest Cary) Loeb, 1989.
6. *Corpus inscriptionum latinarum (CIL)*. Consilio et auctoritate Academiae Litterarum Regiae Borussicae editum. 17 Bände in zahlreichen Teilbänden, de Gruyter, Berlin, 1862.

⁸⁰ O. Stanojević, *op. cit.*, 75.

⁸¹ T. Mommsen (1902), 117–118.

⁸² Hausmaninger, Selb, *op. cit.*, 44.

⁸³ J. Bleicken, *op. cit.*, 401–402./ Šašel-Kos, *op. cit.*, 123–130./ Alföldy in: Urso G. (ed.), 2004, 207–220.

7. D. Dzino, *Illyricum in Roman Politics, 229BC–AD68*. Cambridge University Press, 2010.
8. D. Dzino, The formation of early imperial peregrine civitates in Dalmatia: (Re) constructing indigenous communities after the conquest, in: *The Edges of the Roman World*, Cambridge Scholars Publishing: Newcastle upon Tyne, M. A. Janković, V. D. Mihajlović and S. Babić (eds.), 2014.
9. D. Dzino, The Division of Illyricum in Tiberian Era: Long Term Significance, in: Peter Kovacs (Ed.): *Tiberius in Illyricum. Contributions to the History of the Danubian Provinces under Tiberius' reign (14–37AD)*, Budapest, 2017.
10. W. Eck, Provinz. Ihre Definition unter politisch-administrativem Aspekt, in: *Die Verwaltung des römischen Reiches in der Hohen Kaiserzeit*. Bd. 2. Reinhardt, Basel 1998.
11. C. Eilers, Local Government, Roman, in: Gagarin, Michael (ed.), *The Oxford Encyclopedia of Ancient Greece and Rome*, Oxford University Press, 2010.
12. J. Fitz, Probleme der Zweiteilung Illyricums, in: *Alba Regia. Annales Musei Stephani Regis*, Band XXIX, 2000.
13. M. Hassal, „Romans and Non-Romans”, in Wachter, J. (ed.), *The Roman World*, Vol. II, London & New York.
14. H. Hausmaninger, W. Selb, *Römisches Privatrecht*, Wien-Köln-Weimar, Böhlau Verlag, 8. Auflage, 1997.
15. John Briscoe (ed.), *Titi Livi Ab Urbe Condita. Libri XLI–XLV* (Stuttgart, 1986).
16. H. F. Jolowicz, *Historical introduction to the study of Roman Law*, Cambridge University Press, 1932.
17. Tomislav Karlović, Ivan Milotić, Marko Petrak, Andautonia. An Example of Local Self-Government in Pannonia, *Lex Localis — Journal of Local Self-Government*, 2015.
18. W. Kunkel, M. Schermaier, *Römische Rechtsgeschichte*, Böhlau Verlag Köln-Weimar — Wien, Auflage 14, 2005.
19. N. A Maškin, *Istorija Starog Rima*, 10. Izdanje, Beograd, 2005.
20. T. Mommsen, *Römisches Staatsrecht*, Leipzig, 3. Auflage 1871–1888.
21. T. Mommsen, *Römische Kaisergeschichte*, Nach dem Vorlesungs-Mitschriften von Sebastian und Paul Hensel 1882/1886, Verlag C. H. Beck, München, 1902.
22. J. M. Rainer, *Römisches Staatsrecht, Republik und Prinzipat*, Darmstadt, 2006.
23. O. Stanojević, *Rimsko Pravo*, 25. Izdanje, Dosije studio, Beograd, 2010.
24. S. Mitchell, The Administration of Roman Asia from 133 BC do AD 250 in: Eck, W. (ed.), *Lokale Autonomie und römische Ordnungsmacht in den kaiserzeitlichen Provinzen vom 1. bis 3. Jahrhundert* (= Schriften des Historischen Kollegs Kolloquien 42). München 1999.
25. S. Stojković, *Mediterranska zagonetka*, Nolit, Beograd, 2008.
26. Velleius Paterculus, *Historia Romana* (translation Marion Giebel) Stuttgart, 1992.
27. M. Šašel-Kos, „Pannonia or Lower Illyricum?” *Tyche*, Band 25, 2010.
28. J. J. Wilkes, *The Illyrians*. Blackwell, Cambridge (Mass.) 1992.
29. G. Zippel, *Die römische Herrschaft in Illyrien bis auf Augustus*. D. G. Teubner, Leipzig 1877.

ROMAN PROVINCE OF *ILLYRICUM* AND THE
LEGAL STATUS OF THE ILLYRIANS IN IT

The region of Illyria was a significant part of the wider Roman Republic and later Empire. The province was of great importance for the security of the Republic and Empire for geostrategic reasons, because the protection of the Adriatic Sea and the later capture of the Danube frontier created a „natural” defence from Barbarian invasion. The legal structure and framework of the region evolved under the influence of conflict between the Roman and local administrations already from the time of the protectorate, through to the introduction of three judicial districts on the Adriatic Sea, to the final establishment of Illyria (*Illyricum*) as a Roman province. While the Illyrian population was subjected to Roman imperial administration for centuries, it is possible to identify a kind of reverse influence of the province on the Empire itself, which has led some historians to refer to a kind of „Illyrian Romanism” especially from the third century AD, when several Illyrians took the imperial throne.

Key words: Illyrian province, Gaius Iulius Ceasar, Octavian Augustus, Tiberius, Vespasianus, division of Roman provinces, military aristocracy, privileges, free cities, autonomy

* Acknowledgement: I owe special thanks to Mag. Domagoj Nikolić, who deeply encouraged me to take a wider and more critical interest in our past. Finally, gratitude goes to the Faculty of Law, University of Vienna, primarily to my mentor Prof. DDr. José-Domingo Rodríguez Martín and Mag. Kyriaco Nikias for assisting with English translation.

IZLAGANJA
NA NAUČNIM
I STRUČNIM
SKUPOVIMA

O osnovama krize političkog moraliteta u savremenim ustavnim državama**

Oslonjen na konstrukt „negativne politike“ rad analizuje izvorišta političkog moraliteta u savremenim političkim društvima. U temelju je jedan od osnovnih normativnih sporova personalizovan u sporu Rols vs Shklar: šta utemeljuje liberalni politički moralitet — pravo ili strah? U središnjem delu rada analizuje se prošireno nepoverenje prema demokratiji i uzlet „neprijatelja“ demokratije (populizam, nacionalizam, autoritarizam, plutokratija).

Ključne riječi: Negativna politika, politički moralitet, strah, pravo

1. Izvorište

U jesen 430. godine, Perikle drži besmrtni govor nad grobom palih atinskih ratnika. S pravom se u političkoj teoriji označava najlepšom odom demokratiji. Tajna atinskog uspeha je u prirodi poretka (demokratija), slobodi, poverenju u zakone, razigranom javnom životu, javnim svečanostima, slobodnom druženju sa strancima. Pri tome, što ostaje manje zapažano, Tukidid u usta Perikla stavlja kanonsku formulu da je u očuvanju države „strah naš glavni čuvar“. Tri su vrste strahova koji čuvaju državu. Prvi je strah od bogova. Drugi je strah od zakona. Treći je strah od neprijatelja. Godinu kasnije je umro od kuge. Dodajemo, mada je Tukidid Perikla uzdigao u „prvog građanina“, Perikle ga je najstrožom kaznom za koju je Atina znala (*ostrakizam*) prognao iz Atine. I Solon, veliki atinski zakonodavac koji je Atini podario najbolje zakone, bojao se ostrakizma. Herodot (Historija) piše da je Solon bojeći se progona iz grada odlučio da ide u Egipat, pod izgovorom da ide da izučava političke režime varvarskih naroda. Izdvajam u uvodu ovoga traktata pojam ostrakizma jer se on u osobenoj formi obnavlja u ratu koji se vodi na tlu Evrope.¹

Ovo je kanonsko mjesto koje će Tukidida uzdignuti u utemeljitelja čitave jedne tradicije u političkoj teoriji koja će vrhuniti kod Tomasa Hobsa i koja sažeto kaže da u srcu političke teorije nije *SUMMUM BONUM* (rasprava o najboljem poretku) već *SUMMUM MALUM*

* Redovni profesor na Humanističkim studijama Univerziteta Donja Gorica; e-mail: milan.podunavac@udg.edu.me.

** Autorizovano i prošireno izlaganje na Međunarodnoj konferenciji „Virus totalitarizma“, CANU, UCG, Podgorica, 23–24. septembra 2022. godine.

¹ Tukidid, *Peloponeski rat*, Beograd, 1955.

(rasprava o najrđavijim stanjima koja ugrožavaju i razaraju život jedne političke zajednice). Mada će ova škola političkog mišljenja ostati zatumljena i prekrivena imperijalnim kolonijalizmom „aristotelovskog programa političke filozofije”, da upotrebim čuveno mjesto Johana Altuzijusa, ona će se oglašavati u stanjima razaranja političkih poređaka, egzistencijalne nesigurnosti, uzleta tiranskih vladavina. Tacit, koga s pravom zovu „rimski Tukidid”, žali se da je imao nesreću da piše o „okrutnim vladavinama”; rimske republikanske ustanove su na pročeljima javnih zgrada nosile formulu „*amore et timore*”; konzervativni liberali od Monteskeja, Madam de Stal, Konstana i Tokvila upozoravaju evropske vladare na „strah od despotizma”, tradiciju koja će dominirati u evropskoj političkoj kulturi sve do Vebera; Hobs će upozoriti da se „osnov velikih i trajnih društava ne sastoji u uzajamnom dobru koje ljudi imaju jedni prema drugima, već u uzajamnom strahu koje imaju jedni u odnosu na druge”.²

Normativni optimizam prosvetiteljstva koji je izgrađen na racionalnom potiskivanju straha i obećanju da se nadvladaju iracionalne moći straha, okrutnosti, nasilja, suočava se s ozbiljnim izazovima. Proces civiliziranja koji će Ferero definisati kao „školu hrabrosti” usmeren da zatomi „opasne zone” i „izvanjski strah” kako argumentira Norbert Elias, pokazuje se na mnoge načine da je samodestruktivan. Adorno i Horhajmer (Dijalektika prosvetiteljstva) dodatno su uzdrjali normativni optimizam i upozorili na dvostruko lice prosvetiteljstva: zrelo političko prosvetiteljstvo rađa ključne institucije i vrednosti (etos) koji su u temelju moderne evropske države — na pitanje šta opravdava moć i kada joj se valja odupreti, sve od zrelog prosvetiteljstva postoji samo jedan odgovor — demokratija; ali je i rodno mjesto totalitarizma, Aušvica i gulaga. Franc Nojman, najmlađi član Frankfurtske škole nas kanonskom studijom o prirodi i strukturi nacizma (Behemot) upozorava da i najrobusnija struktura moći još uvek ne znači da je upostavljen poredak. Otuda u tekstu što ga piše u dodatku jasan je: nacistička Njemačka nije moderna država. Detlef Klauzen, Adornov asistent koji je napisao kanonsku knjigu o Adornu, ali i Zigmund Buman, dodatno osnažuju ovu vrstu argumentacije: Klauzen upozorava da promena političkog jezika o holokaustu u osnovi normalizira najrđavija stanja političke regresije što ih moderni svijet zna; Zigmund Bauman u jednoj analizi koja slijedi ovu argumentaciju upućuje kritiku teorijama o evropskom procesu civiliziranja, uključujući i Elijasa, s naglaskom na samodestruktivnoj dinamici političke moći. Moderni proces civiliziranja, tipično razumevan kao postepena inkluzija zajedničkih normi, ne samo da rezultira u opasnoj koncentraciji sredstava nasilja u rukama države, već i mogućnostima planskog nasilja i okrutnosti masovnih razmera. Otuda i „holokaust stil” ne samo da mora biti razumevan ne samo kao legitimni proizvod procesa civiliziranja, već i kao njegova konstantna opasnost. „*Uncivil war*”, okrutnost, nasilje, genocid, destrukcija

² Th. Hobbes, *DE Cive*, Indianapolis, 1970.

država i urušavanje legaliteta — čemu svedočimo — samo nas ponovo podsećaju na ovu opasnost. Bauman konstruktom „plutajućeg straha” upozorava na stanje „nove normalnosti” unutar koje kultura straha čini osnovnu osu političkog moraliteta.³

Ova će vrsta argumentacije dobiti svoju punu teorijsku i normativnu snagu u radovima Hane Arendt i Judit Shklar. Obe su zaokupljene osnovama negativnog političkog moraliteta; obe strah označavaju kao njegovu osu.

Podsećam, Hana Arendt nas u Izvorima totalitarizma upozorava da je „strah od koncentracijskih kampova i naši uvidi u prirodu totalne dominacije poslužio kao osnova za obesmišljavanje svih političkih razlika od desnice i levice i uspostavljanja najvažnijeg normativnog uporišta za njihovo vrednovanje: služe li ili ne kao uporište totalitarne dominacije”. Totalitarizam je politički i najokrutniji izraz „krize našeg sveta”, a ne samo rezultat agresivne spoljne politike Njemačke ili Rusije, i neće nestati Staljinovom smrću, kao što nije nestao padom nacističke Njemačke. Mada je metode zastrašivanja, načine organizacije i instrumente nasilja pozajmio iz dobro poznatog arsenala „režima straha”, tiranije, despotizma i diktature, i izrastao na slabljenju tradicionalnih političkih snaga — liberalnih ili konzervativnih, nacionalističkih ili socijalističkih, republikanskih ili monarhističkih, autoritarnih ili demokratskih, „postoji neka posebna priroda totalitarne vladavine”. „Strah vladara od naroda i strah naroda od vladara — ovo su odlike tiranije kroz čitavu našu tradiciju. Podsećam na veliku normativnu kontestaciju o odnosu terora i straha koju vode H. Arendt, J. Shklar i E. Vitfogel.

2. Osnovi liberalnog političkog moraliteta: strah (Shklar) ili pravo (Rols)

Argumentaciju o strahu kao osnovi negativnog političkog moraliteta sistematično brani J. Shklar u kanonskom traktatu „Liberalizam straha”. Opet je u središtu normativnog spora središnje pitanje: šta je u srcu liberalnog političkog moraliteta: pravo ili strah. Ko je u pravu: John Rawls ili Judith Shklar? Judith Shklar je jasna: sve su moralne i političke doktrine istrošene, ostaje strah kao zadnje izvorište liberalnog političkog moraliteta. Kriza liberalnog političkog moraliteta traži nove osnove. „Naša najbolja nada nije savršen svijet jednakih prava, već manje brutalan i iracionalan svijet. Zaštita od straha od okrutnosti početak je i svrha političkih institucija.”⁴

Pojašnjavajući temu koja je u kompleksnosti Monteskejevih napisa ležala prilično skrivena, Sklar cilj politike postavlja ne kao težnju ka savršenstvu, već prije svega kao izbegavanje najrdavijeg mogućeg

³ Z. Bauman, *Liquid Fear*, Polity Press, Cambridge, 2006, str. 4.

⁴ J. Rawls, *Theory of Justice*, Harvard, 1967. Judith Shklar, *Liberalism of Fear*, Harvard, 1989.

ishoda *SUMMUM MALUM*; okrutnost i strah koji ona uliva, te posebno strah od straha samog. Šta je to što ovo polazište čini nadmoćnim u odnosu na dominirajuću tradiciju političke teorije o dobro uređenom poretku (Rols) ? Samorazumljivost straha. Strah ne traži nikakvu posebnu filozofiju: samorazumljiv je i jasno nam je da je zlo i da ga se valja čuvati. Oslonjena na Monteskeja, Judit Sklar nas podseća da je strah najsnažnija emocija; imperijalna je, totalizirajuća i nema političkih alata kojima se on može zatomiti. Otuda je i despotija koja počiva na strahu kao energetsom principu ona vrsta poretka koja ne samo da urušava ljudski dignitet (kada despot kazni podanika, ne samo što mu se ne smije pomoći, već mu se ni ime ne smije pomenuti), već u sebi nosi posebnu vrstu nemoći za bilo kavu promenu (figura kastriranih evnuha koji ništa ne mogu da oplode metafora je despotskog režima).

Majkl Ignatieu u kanonskoj studiji (Ratnički ponos. Etnički rat i moderna svijest) koja je posvećena ratu u Bosni obnavlja istu vrstu argumentacije. „U dvadesetom veku, ideja ljudskog univerzalizma leži manje na nadi nego na strahu, manje na optimizmu o ljudskom kapacitetu za dobro nego na strahu od ljudske sposobnosti za zlo, manje na viziji čoveka kao tvorca historije nego na percepciji čoveka kao vuka prema sopstvenoj vrsti. Stanice na ovom putu su Armenija, Verdun, ruski front, Aušvic, Hirošima, Vijetnam, Kambodža, Ruanda i Bosna”.

Isto se dogodilo i u 21. veku. Dva su tektonska događaja u poslednjih deset godina dodatno poljuljala normativni optimizam savremenog društva, Evrope posebno, da izgradi moralno ubedljivo opravdanje, koje bi utemeljilo racionalnu viziju dobrog društva. Prvi je pandemija korone praćena novim globalnim valom straha; drugi, pak, rat na tlu Evrope. Oba događaja, posebno rat, rastočili su sve moralne iluzije o dobro uređenom životu. Rat je neprijatelj slobode, razara legalitet (poredak), majka je svih vrsta tiranije. Ono što je ostalo nemoćnim ljudima, da posudim Šmitovu intervenciju o Hobsu, na šta se mogu osloniti je strah. Državu i političke ustanove je, kako to u sjajnom traktatu o drugom rimskom kralju Numi Pompiliusu pokazuje Plutarh (vrata rata bila su zatvorena četrdeset i tri godine, a vrata mira isto toliko otvorena), moguće je graditi samo u stanjima mira. Država je *defensor pacis*, a državnost garant poretka. Da bi državnost bila ustanovljena mora se znati, kako ostavlja Karl Šmit, ko je suveren i ko odlučuje da li je politička normalnost uspostavljena. Samo u takvim uslovima moguće je uspostaviti vladavinu prava. Vladavina prava nije moguća u stanjima neuređenosti i neporetka. Ova normativna poruka je jako važna jer se suočavamo sa političkim legurama koje su stalno u graničnom polju poretka i neporetka. Ovakva stanja rađaju posebnu formu kvazilegitimne vladavine. Kvazilegitimne vladavine su „kuće na pesku” (Konstan) koje se u stalnoj potrazi za ojačanjem legitimnosti oslanjaju na nasilje i urušavaju osnovne principe konstitucionalizma. Sve to rađa osobito stanje ustavne hipokrizije. Zaboravlja se da je ustav (*constitutio*), kako

nas uči Tokvil, „ledena voda koja hladi političku moć“, „brod na bonaci“ koji pluta bez vetra upućujući na jednak i nepristrasan odnos prema građanima, njihovom načinu života i svetonazorima. Srbija je najbliža ovome tipu vladavine.⁵

Ako je pandemija korone donela ograničavanje ljudskih sloboda, ustavne diktature, vladavinsku brutalnost (Srbija, režim je povodom demonstracija izveo sve što ima od pretorijanaca (mafije) do pasa i konja); pa i demonstraciju „Golog života“ (Derida), rat u Ukrajini, dodatno urušava ujedinjavajuće principe evropskog političkog moraliteta. Militarizacija društva, opšta kolonizacija javnog polja, prošireno nepoverenje prema demokratiji, uzlet i normalizacija autoritarnih režima i oligarhijskog kartela autokrata i na kraju osobita forma globalnog ostrakizma, kojim se čitav jedan narod i kultura izopštavaju iz evropskog prostora.

Da li će „užas prirodnog stanja“ (rata) naterati ustrašene individue (građane) da se okupe i da bljesne iskra uma (*ratio*) i otvori mogućnost obnove savremenog, osobito evropskog političkog moraliteta. Prvi uslov za to je povratak ustanovama i vrednostima zrele evropske prosvetčenosti. U srcu ove evropske ose je demokratija.

Sve od zrelog političkog prosvetiteljstva, kao odgovor na ključno pitanje političke teorije, „šta je osnov našeg pokoravanja političkoj vlasti i kada su granice toga pokoravanja istrošene i pravo na pobunu postali legitimni?“ ima samo jedno ime — demokratija. No, kako upozorava Rols u pogovoru Političkog liberalizma, još uvek su sve stare klase bile protiv demokratije, pa je i dalje velika važnost normativnih rasprava o demokratiji. Ovo Rolsovo upozorenje pokazalo se opravdanim i krajem dvadesetog i početkom dvadeset i prvog veka. Na normativni optimizam o demokratiji se oslanja jedan od vodećih teoretičara demokratije Robert Dal (Dahl) argumentom da je demokratija postala univerzalni legitimacijski obrazac i da je pobedila sve svoje protivnike, podjednako klasične (monarhija, aristokratija) tako i nove (fašizam, komunizam, militarne diktature). Sve države su *poliarhije* (*demokratije*) ili to nastoje da budu. „Poliarhije se mogu shvatiti kao relativno (ali nepotpuno) demokratizovani režim, ili drugim rečima, poliarhije su režimi u kojima postoji značajno učešće stanovništva u političkom životu i liberalizacija, a to znači izrazita inkluzivnost i izrazita otvorenost za političko uključivanje“.⁶ Međutim ovaj normativni optimizam s kraja prošlog vijeka je iskopnio. Ne samo da je na delu prošireno nepoverenje u demokratiju, već je na delu i uzlet „neprijatelja demokratije“ (populizam, demagogija, autoritarizam, plutokratija). Džon Kin (Keane), pisac kanonskog dela *Life and Death of Democracy*, na međunarodnom skupu na Pravnom fakultetu u Beogradu održao je predavanje koje je naslovio *Democracy is going to dye*. Volfang Merkel, jedan od vodećih teoretičara demokratije, u tekstu što ga piše povodom Trampove pobeđe na izborima

⁵ A. Tocqueville, *The Old Regime and French Revolution*, New York, 1955.

⁶ Robert Dal, *Poliarhija*, Filip Fišnjić, Beograd, 1997, str. 18.

u Americi (*Tramp und Demokratie*) upozorava na formiranje „oligarhijskog kartela autokrata”, izdvajajući redom Si Ći Pinga, Putina, Lukašenka, Erdogana. Demonstracijski efekt ovoga tipa vladavine je iznimno snažan, i uključujući i region u kome živimo.

3. Populistički moment

Dalovo upozorenje da demokratija ima dva neprijatelja: fanatični nacionalizam (populizam) i religijski fundamentalizam, pokazalo se tačnim. Uzlet neliberalne Evrope (Poljska, baltičke zemlje, Mađarska) oslonjen na desni populizam i osobitu formu neliberalne demokratije (Orban), u osnovi je glavni generator nepoverenja i otvorenog neprijateljstva prema demokratiji.

Populizam je pojam koji je predmet velike normativne kontestacije, pa otuda i osobita fascinacija populizmom koji osvaja svojom jednostavnom, robusnom i dramatičnom porukom. Uprkos tome što populizam nije fiksirana konstelacija, već serija diskurzivnih resursa koji mogu biti upotrebljeni u različite svrhe, pa otuda i veliki broj pluralističkih hibrida (institucionalni/neinstitucionalni; prosvেćeni/vulgarni; agonistički/antagonistički), za populizam se može utvrditi da je osobita forma pseudo-političkog stila koji u ime imaginarnog naroda, koji označava kao politički demijurg sa osobitim metafizičkim i nadnaravnim svojstvima, svojim „duhom” u osnovi rastače temeljne osnove reprezentativne demokratije — podela vlasti, princip jednakosti, nezavisno javno polje. Populizam uvek stremi osobitoj formi „plebijanizma” i demagoškog liderstva usmerenog na rastakanje ustanova kontrole i ograničavanja političke vlasti (konstitucionalizam). Na neki način, može se reći, kako to pokazuje Džon Stjuart Mil u kanonskom radu *Predstavnička demokratija*, da su osnovni instrumenti predstavničke demokratije (izbori, partije, parlament, nezavisno javno polje) i nastali kao osobita forma kontrole i ograničavanja plebijanizma. U tome i jeste temeljna razlika između ranog konstitucionalizma usmjerelog ka ograničavanju arbitrarne vlasti monarha, i modernog konstitucionalizma, koji svoje izvorište ima u konstitucionalnoj teoriji Monteskejja, i koja u osnovi traži instrumente kontrole i ograničavanja političke moći oslonjene na nereflektiranu ideju „populusa”. Tako u osnovi i valja čitati Tokvilovu ideju o „ustavu” kao ledenoj vodi koja hladi političku moć. Dakako, nije ograničavajuća (negativna) fukcija ustava jedina; ustav je podjednako instrument oblikovanja poretka i političke zajednice (*We the People*) ; instrument legitimiranja i integracije političkog društva. Dakako, istorija moderne ustavnosti uči nas da ustavi mogu imati podjednako integrativna i dezintegrativna svojstva. Američka ustavna istorija paradigmatičan je primer integrativne funkcije ustava; nesrećno iskustvo Vajmarske republike uči nas drugom iskustvu. Osnivački ustavi postkomunističkih zemalja upozoravaju na negativne učinke dezintegrativne funkcije ustava. Dve političke sile koje dolaze iz dva

fundamentalna polja — prava i politike — i koji se izražavaju u regresivnim tendencijama „ustavne hipokrizije” i desnog populizma, sastavni su dio objašnjenja niskog stepena političke i konstitucionalne konsolidacije ovih društava.

Politička dinamika u regionu nije oslobođena ove političke patologije. Populističke vođe oslonjene na plebijanski nacionalizam glavni su faktor koji ograničava konsolidaciju ustavne demokratije. Istovremeno, pokazuje se da dugo održavana teza o regionu kao „sistemu spojenih sudova” sve manje ima normativno i teorijsko opravdanje. Uz sve rizike da pojednostavim, komparativna slika regiona pokazuje da se politički sistemi artikulišu od osobitih formi stabilokratije (Hrvatska), kojom se prikriva korupcija, demokratski deficit i dekonsolidacija vladavine prava; novog despotizma (Srbija); nekonsolidovanih sistema koji nemaju dovoljnu upravljačku sposobnost da ovladaju formativnom silom suvereniteta (Bosna i Hercegovina); dualističke države (Makedonija): međunarodnog *state and nation* buildinga (Kosovo). Crna Gora, pak, i dalje nosi sva obilježja duboko podeljenog društva u kome se identitetsko nasleđe, oblikovano oko dvije identitetske sheme (crnogorske i srpske) permanentno osnažuje razarajućim politikama identiteta, ograničavajući oblikovanje društvenog konsenzusa oko temeljnih pitanja političke zajednice. Sve to ograničava emancipacijski potencijal konstrukta građanske države i ustavnog patriotizma. Ipak, mirna smena autokratskog režima i rezultati predsedničkih izbora, generacijska smena u političkom polju, upućuju da Crna Gora ulazi u postupni proces političke i demokratske konsolidacije. U tom procesu je oblikovanje pravne i političke kulture i prevazilaženje institucionalnog vakuuma od fundamentalnog značaja.

Literatura

1. Bauman Z, *Liquid Fear*, Polity Press, Cambridge, 2006.
2. Dal R, *Poliarbija*, Filip Fišnjić, Beograd, 1997.
3. Hobbes T, *DE Cive*, Indianapolis, 1970.
4. Judith Shklar, *Liberalism of Fear*, Harvard, 1989.
5. Rawls J, *Theory of Justice*, Harvard, 1967.
6. Tocqueville A, *The Old Regime and French Revolution*, New York, 1955.
7. Tukidid, *Peloponeski rat*, Beograd, 1955.

PRIKAZI

Mijat Jocović, *Pravo privrednih društava — kompanijsko pravo*,
Ekonomski fakultet UCG,
Podgorica, 2022.

Knjiga „Pravo privrednih društava — kompanijsko pravo” autorsko je djelo prof. dr. Mijata Jocovića, sadašnjeg dekana, dugogodišnjeg prodekana za naučno-istraživački rad i odnos sa biznis zajednicom, te profesora grupe pravnih predmeta na Ekonomskom fakultetu Univerziteta Crne Gore. Na osnovu naslova knjige nedvosmisleno se zaključuje o njenom sadržaju — on se kreće unutar okvira prava privrednih društava, dok se na osnovu ovih svega par redaka iz profesorove inače vrlo bogate biografije, može naslutiti da je knjiga namijenjena ekonomistima svjesnim značaja komplementarnosti usko ekonomskih i (barem) osnovnih pravnih znanja o nastanku, funkcionisanju i prestanku privrednih subjekata, za koju bi se bez zadržke moglo reći da je *conditio sine qua non* uspjeha poslovanja u svijetu biznisa. Već u predgovoru knjige profesor Jocović priznaje upravo to — za sve vrijeme autorstva obraćao se studentu ekonomije, spremnom da usvoji znanje o osnovnim pojmovima iz oblasti kompanijskog prava, u namjeri da ga uvjeri u značaj ove grane prava za razvoj nacionalne privrede.

Iz predgovora autora, u kom se navodi da je knjiga „Pravo privrednih društava — Kompanijsko pravo” pisana u namjeri da „predstavlja skroman doprinos da se nastava na pravnoj grupi predmeta na Ekonomskom fakultetu u Podgorici unaprijedi”, jasno je i da se njegova zvijezda vodilja kroz cjelokupan stvaralački proces ogledala u ideji da ova knjiga bude primarno korištena kao udžbenik.

U uvodnoj glavi knjige, autor detaljno objašnjava osnovne pojmove privrednog subjekta i prava privrednih društava. Kroz istorijski kontekst, uvodi čitaoca u razvoj prava privrednih društava i njegov značaj u savremenom poslovnom svijetu. On analizira odnos prava privrednih društava s drugim granama prava i detaljno se bavi njegovim izvorima i specifičnostima u kontekstu crnogorske realnosti.

I u drugom poglavlju autor ostaje na terenu opštih pojmova i posvećuje pažnju temi privrednih društava, pružajući čitaocima mogućnost za dublje razumijevanje ove pravne kategorije. Kroz sistematski pristup, on objašnjava različite vrste privrednih društava, kao i proces njihovog osnivanja, istražuje pitanje odgovornosti za obaveze

* Saradnica u nastavi na Fakultetu pravnih nauka Univerziteta Donja Gorica;
e-mail: andrea.micanovic@udg.edu.me.

privrednog društva, pojam i vrstu zastupnika privrednog društva, te pitanje imovine, kapitala i finansijskih izvještaja privrednih društava.

Potom, do sedmog poglavlja autor u središte ove knjige stavlja konkretne forme (oblike) obavljanja privredne djelatnosti. On to čini gradacijski, počevši od najjednostavnije — preduzetnika, a završivši sa najsloženijom — akcionarskim društvom. U poglavlju pod nazivom „Preduzetnik”, on analizira pojam i značaj preduzetnika, pitanje odgovornosti za njegove obaveze, te načine njegovog prestanka. Pored toga, kako bi čitaocima omogućio kritičko sagledavanje uspješnosti poslovanja u ovoj formi, autor nudi pregled njenih prednosti i nedostataka.

Nakon preduzetnika, autor se bavi pojedinačnim privrednim društvima koja kao formu za obavljanje privredne djelatnosti poznaje crnogorsko pozitivno pravo. U odnosu na svako od njih daje odgovore na pitanja o tome kako se konkretno privredno društvo osniva, kako je pravno uređen koncept odgovornosti za njegove obaveze, koji pravni režim važi u pogledu uloga i udjela u tom društvu, koja prava i obaveze imaju njegovi članovi, ko vodi poslove i zastupa društvo, te na koji način prestaje članstvo u društvu, a na koji način samo društvo. Takođe, u odnosu na svako od privrednih društava, autor analizira i njemu svojstvena pitanja, pa se tako bavi pitanjem pravnog subjektiviteta ortačkog društva, razlikama između komplementara i komanditora u komanditnom društvu, organima društva sa ograničenom odgovornošću ili akcionarskog društva.

Najveću pažnju, i to na oko stotinu stranica, autor poklanja akcionarskim društvima — najsloženijem obliku privrednog poslovanja, za koja navodi da „iako nisu najrasprostranjenija forma obavljanja privredne djelatnosti, po pravilu raspolažu najvećim kapitalom, zapošljavaju najveći broj radnika i ostvaruju najviše prihoda”, a „čija ekonomska i finansijska moć postaje dominantna, čak i u odnosu na državu”. U ovom, sedmom poglavlju knjige, pored ranije navedenih osnovnih pitanja, autor za predmet svoje naučnoistraživačke analize uzima i pitanje vrsta akcionarskih društava, hartija od vrijednosti akcionarskog društva, te modela korporativnog upravljanja akcionarskim društvom. Konačno, knjiga koja je predmet ovog prikaza završava se poglavljima o posebnim dužnostima prema privrednom društvu, te prestanku privrednog društva.

Uzimajući u obzir sve navedeno, udžbenički pristup naučnoistraživačkom stvaralaštvu čiji je ova knjiga krajnji rezultat vidljiv je, dakle, na osnovu nekoliko indikatora. Prvo, knjiga je tematski organizovana na način koji omogućava čitaocima da postupno stiču znanje i razumijevanje prava privrednih društava. Autor kreće od najopštijih ka posebnim temama, sa jednostavnijih formi obavljanja privredne djelatnosti čitaocu polako skreće pažnju na sve složenije, a poglavlja se nadovezuju jedno na drugo kako bi se omogućilo logično i progresivno učenje. Drugo, autor se strpljivo zadržava na jasnom i preciznom definisanju osnovnih pojmova, nastojeći da čitaocu pruži čvrste temelje za razumijevanje teme. U tom svom nastojanju, on nerijetko

kao sastavni dio elaborata na datu temu, a na osnovu svog zavidnog profesionalnog iskustva, nudi praktične primjere i studije slučaja, kako bi kroz uspostavljanje veze između teorije i prakse, čitaocu ponudio platformu za lakše usvajanje znanja. I treće, udžbenički pristup ogleda se i u čestim pitanjima za razmišljanje, te pitanjima za savladavanje gradiva na kraju svake cjeline, koja autor postavlja čitaocima u želji da ih podstakne na kritičko razmišljanje i primjenu naučenog znanja, te kako bi omogućio učenje kroz interakciju.

Na kraju, ako sažmemo sve do sada rečeno, sasvim je sigurno da se najznačajnija vrijednost knjige „Pravo privrednih društava — kompanijsko pravo”, autora prof. dr Mijata Jocovića, ogleda u neprestanom prožimanju teorijskog i praktičnog, te prezentovanim interaktivnim elementima koji podstiču njene čitaoce na angažovano učenje i ne ostavljaju ni najmanji prostor za sumnju u njenu dovoljnost na putu ka sticanju osnovnog znanja u oblasti prava privrednih društava. Stoga, ova knjiga je zasigurno dragocjen resurs ne samo za ekonomiste gladne neophodnog (pa i šireg) znanja o pravu privrednih društava, već i za pravnike koji materiju prava privrednih društava žele da izučavaju iz prizme njegove primjenjivosti u sferi biznis poslovanja, ali i sve druge, bez obzira na stručnu pozadinu, koji su voljni da zavire u svijet kompanijskog prava, a traže više od čisto teorijskog pristupa objašnjavanju nepoznatog.

IZ PRAVNE ISTORIJE

Bogišićeve opaske o Danilovom zakoniku*

Istina je, da je „Obštij zemaljski zakonik” iz godine 1855 ostao „najmilii amanet” Danilov i polazna tačka za proučavanje crnogorske pravne istorije XIX stoleća.¹ Što do sada Zakonik nije iscrpno obrađen uzrok je baš u oskudici objavljenih izvora o njegovom postanku i primenjivanju njegovi pojedinih odredaba u praksi.² Uzimajući to u obzir rado objavljujem na ljubazni poziv Uredništva „Zapisa” jedan značajni tekst priloga za proučavanje ovog pravnog spomenika. To su beleške, pisane vlastitom rukom Valtazara Bogišića, koje je on ispisivao za vreme svoga boravka na Cetinju god. 1873, „gdje ostah sve do svršetka te godine, baveći se osnovnim odsekom radnja, t. j. sabiranjem i izučavanjem društveno-pravnih i drugih odnošaja i pojava u samoj zemlji”, počinjući tim rad na pripremi za obrađivanje

* Tekst koji je za štampu izvorno priredio dr Stanislav Borovski, objavljen je u časopisu *Zapisi*, Glasnik Cetinjskog istorijskog društva, knjiga XX, sveska 2 — avgust, 1938.

¹ Dosadašnja izdanja: tekst originalni — *Zakonik Danila Prvog, Knjaza I Gospodara Slobodne Crne Gore i brdah, ustanovljen 1855 godine na Cetinje*, Novi Sad, 1855; Jireček H, *Svod zakonuv slovanskych*, Praha, 1880; *Zbornik sudskih zakona, naredaba i međunarodnih ugovora po sudskoj struci za Kraljevinu Crnu Goru*, II, Cetinje, 1912; Borowski S, *Powszechny Statut Ziemi księcia Daniela z roku 1855*, Warszawa, 1938; prevode — češki: Jezbera F, *Zakonnik samostatnych černohorcuw*, Praha, 1864; — francuski: Delarue H, *Le Monténégro*, Paris, 1862; — nemački: *Gesetzbuch Daniel’s I Fürsten und Gebieters von Montenegro und der Berda*, Wien, 1859; — poljski: Borowski S, *Powszechny Status Ziemi księcia Daniela z roku 1855*, Warszawa, 1938, Gajewski J, *Trzy miesiace w Czarnogórze*, Kłosy, XXI, Warszawa, 1875; Pienkowski K, *Czarnogórze poa względem geograficznym, statystycznym i historycznym*, Lwów, 1869; Wójcicicki K, *Czarnogórze*, Biblioteka Warszawska, 1864. II; — talijanski: Martini A, *Il Montenegro*, Torino, 1897.

² Up. *Zapisi* 1-XIX, Cetinje, 1927–1938; *Pravni Zbornik* I–VI, Podgorica, 1933–1938; Borowski S, *Ostojbina Kraków*, 1938; Ilić A, *Sistem prava o kućnoj zajednici*, Beograd 1936; Jelić I, *Krvna osveta i umir u Crnoj Gori i Severnoj Arbaniji*, Beograd, 1926; Jelić I, *Šta znači kamen o vratu?* Beograd, 1931; Najdenović S, *Jus protimiseos б черногорскитумије законициу от 1798 I 1855*, Юридически Преглед, XXVIII, Sofija, 1927; Petrovič–Radojčić R, *Značenje „Kamena o vratu” po ispitivanjima g Jelića*, Zagreb, 1931; Šeroglić P, *Zakonik crnogorski*, Svetozor, Wien. 1865; Tomanović L, *Nasledno pravo po Danilovom Zakoniku*, Arhiv za pravne i društvene nauke, II, Beograd, 1906; Tomović B, *Nasledno običajno pravo u Crnoj Gori*, Beograd, 1926; — I tamo navedena literatura.

„Opšteg Imovinskog Zakonika”.³ Rukopis taj čuva se sad u Bogišićevoj Biblioteci u Cavtatu (polica XX, omot 20). Kako se vidi iz stilizacije teksta, Bogišić je pisao ove beleške na osnovu dobivenih podataka od lica koja su dobro poznavala i tekst Danilovog Zakonika i sudsku praksu. Sigurno to su bili u prvom redu ondašnji članovi Senata, kako se vidi iz teksta §§ 39 i 44, u kojima se spominju Đuro Matanović, vojvoda čeklički, i Jole Piletić, serdar piperski, dugogodišnji senatori. Objavljenje opaske ukazuju sliku Zakonika posle 18 godina od njegova izdanja, u kojoj se vidi, kako su izgledale u praksi pojedine njegove odredbe. To je značajno i za proučavanje snage Zakonika u životu i uopšte za proučavanje pravne crnogorske istorije.

*

Predajući ovo izdanje u ruke čitalaca, ostaje mi prijatna dužnost da se toplo zahvalim gosp. sudskom starešini dr. Marinu Lucjanoviću za ljubaznu dozvolu proučavanja arhivske građe Bogišićeve Biblioteke u Cavtatu.

u Varšavi, 3-V-1938

Stanislav Borovski

OPASKE O DANILOVOM ZAKONIKU

(Beleške iz godine 1873)

§ 1. *Idem.*

§ 2. *Idem.*

§ 3. *Idem.*

§ 4. *Idem.* Riječ „dostojanstvo” nije opredjeljena i možda se odnosi na slučaje kad bi ko Knjaza riječima uvredio.

§ 5. *Idem.*

§ 6. Prekidanjem govora jednoga davudžije drugim nije još iskorjenjeno. Suci jedan drugoga ne prekidaju. Jednakost je trebao uvesti, jer je prije nije bilo u sudu.

§ 7. Biva i sada da će koji sudac braniti jednu stranku u sudu bez obzira na to što drugi kaže. Ali se za to, ako se ne dokaže da je mitnik, neće lišiti službe no će samo pokaran biti. Tek ako je mitnik platit će globu, ali ne onu opredjeljenu u paragrafu, nego prema krivici manje ili više. Prije je bivalo i mitnika i sudaca partadžija, pa je za to trebao sankciju u paragrafu uvesti. Još manje biva da će ko tajne državne otkrivati, ali kad bi se to dogodilo, bio bi kažnjen i to

³ Vuksan D, *Geneza „Opšteg Imovinskog Zakonika”*, Zapisi, XII, 81–82, Cetinje, 1933; up. Također: Borowski S. *Baltazar-Antoni Bogišić*, Warszawa, 1936, Vojnović K, *Opšti Imovinski Zakonik za Crnu Goru obzirom na ostalo crnogorsko zakonodavstvo*, Rad Jugoslovenske Akademije Znanosti i Umjetnosti, XCVI, 1–109, Zagreb, 1889.

po veličini krivice i štete, ali svakako po manjemu razmjeru nego li mitnik.

§ 8. *Idem. Ratio vide* paragraf 7. Sad se ne drže opredjeljene sume ali strogost nije manja, pa se sada to veoma retko i dogodi. Općinstvo interesa među davudžijom i sudnikom odnošaj srodstva, prijateljstva, kumstva, oseti se da ima upliva koji god na koga, ali ga za to kazniti neće, nego ga za poslušati drugovi njegovi neće. Da bi ženske dovodile u iskušenje sudnika, nije se događalo ili se barem nije dokazalo. Sudnik može suditi i sina i drugoga rodaka i za to se neisključuje iz suda.

§ 9. To se drži i danas, samo što se kazni prema krivici, a ne po opredjeljenju paragrafa. Ali teško da se to sada moglo dogoditi, jer su neki nagrađivali, to jest sudnik bi im iskao mito ni pa sam sudu za to predao. Ali se to danas ne čini.

§ 10. *Idem.* Postoji, ali se događa veoma retko, ali i tada nebi bilo 50 talijera, nego prema krivici.

§ 11. U kapetanstvima i u načalstvima biva obično, da ako je stariji umniji, gotovo će vazda ostali na njegovu stranu. Isto to biva i u Senatu. Ali biva da se nađe ko će srednji amendement učiniti, ako obe strane vide, da je razložit, tad će obe pristati. Ali biva, da se ide i po većini glasova i to veoma često pri tome, ako je s obje strane jednako glasova, preteže oni, na koju je pretsjednik, pa preteže i tada, kad se pridruži onoj stani na kojoj je i 1 glas manje, jer pretsjednik ima dva glasa. Ali ako je po jednoj 5 glasova, a po drugoj 3 + 2 pretsjednikova, tad su obe strane ravne i ako hoće može ni jedna popustiti, nego pitati Knjaza, koji odlučuje. U ostalom i jedan senator, kad je različna mnjenija, može tražiti da se Knjaz pita.

§ 12. To vredi i sada, ali to se mnogo i traži koji su taki. Otpustiti ga ili smetnuti Senat nemože, nego treba da učini predlog Knjazu, koji odlučuje. I narod može to učiniti, to jest tužiti se Knjazu i nepitajući ni tužeći se Senatu.

§ 13. To je učinjeno najviše za senatore i to dok su na redove dolazili u službu te mijenjali jedan drugoga. Ta naredba i sada za njih postoji, dočim se k drugim činovnicima to nemože primjeniti budući da s platom samom nemože živjeti. Ipak načelnici, koji po nešto bolje plaćeni, nemogu se udaljavati od mjesta službe bez dopuštenja.

§ 14. *Idem* i sada, samo što nije 10 talijera, nego prema krivici.

§ 15. *Idem* i sada, samo što nije po paragrafu, nego prema krivici.

§ 16. To je tako i sada, ali se u mirno doba veoma retko može dogoditi, a u ratno kad bi se dogodilo, ne bi mu bilo milosti.

§ 17. Postoji i sada u svijem svojijem ustanovama, te bi se kastigao i onaj, koji ga ne bi ubio a mogao bi, premda ne bi bio mušketan.

§ 18. Malo bi se takvih našlo, ali kad bi se našlo, digli bi mu oružje. Pod knjazom Danilom i opregljače su pripasivale, a i to male, jer se malo moglo naći da se takvi čovjek našao. I sada kad bi se taki čovjek našao, digli bi mu oružje i pripasali opregljaču.

§ 19. To se je mnogo izmijenilo sada, jer ni komandir ni niko bez naredbe središne vojene vlasti ili Knjaza nesmije se nikud krenuti

ni taći u džebanu. Radi toga su i serdari bili globljeni. Prije je to veoma često bilo kad su obližnji begovi ili kakvo zagranično pleme mogli iznenada napasti na koju stranu Crne Gore, da se obližnji predjel vaskolik na oružje digao da ide na opasno mjesto.

§ 20. To je i sada tako, ali se događa malo, — no se pređe događalo, jer se držalo da bratstvo treba da bratstvenika brani, što je osobito jačica držala da i prema državnoj vlasti činiti.

§ 21. I sada postoji, ali se ne događa gotovo nigdje.

§ 22. Strogo bi se kaznio, ali ako bi onaj bježaoc potpanuo smrtnoj kazni, tad ovoga nebi mušketal i nikako nebi onu kaznu pretrpio koju i krivac. Taka je strogost prije nužna bila. Sada se postupa prema okolnostima i krivici. U ostalom i sada se drži, da ključar tamnice glavom odgovara za tamničare premda je mnogi utekao a ključar bi izgubio službu i tom kažnjen bio, ali glavu još nijedan gubio. Isto tako nedavno osudiše perjanike, kojim uteče lupež, koji vođen bio da se bije, da i oni idu za njim u Tursku i da ih niko u Crnoj Gori nesmije vidjeti dok ga ne uhvate. To Senat osudi, ali poslije Knjaz ih pomilova premda krivca neuhvatiše.

§ 23. Tako je i sada, alli ih ipak nebi kaznili tako kao da ko hotimice čovjeka ubije.

§ 24. Prije se događalo veoma često, te je za to i trebao paragrafa, koji će to zabraniti; a i sada se to krijući dogodi, samo ne u prijašnjoj mjeri i potajno (što prije nije bilo), pa bi i sada toga bilo kad zakon ne bi pazio. Paragraf kaže: „ako rata nema”, ali sada ne bi ni kad je rat, samo niko u četovanje oće bez dopuštenja vojne vlasti.

§ 25. *Idem* u potpunoj sili.

§ 26. *Idem*, a gotovo je što kazano u paragrafu 24.

§ 27. *Idem*, samo Knjaz može pomilovati, ali i kad ga i pomiluje, treba da odstoji 20 godina u tavnici.

§ 28. *Idem* i sada u punoj sili, ali dakako samo njegov sopstveni dio, a u bratinsko ili očinsko se ne tiče.

§ 29. Povratka i sada nema bez milosti ili ako prizovu na vjeru. Ko bi branio zločinca, taj bi bio teško kažnjen i danas, ali ne koliko krivac i u nikakvu slučaju nebi bio mušketan za krivca.

§ 30. To i sada bila bi dužnost svačija tko može ubiti ubojicu, koji iz granice dođe, ali bi milije sudu bilo da ga uhvati nego da ga ubije. A i branitelja krvnikova može se isto ubiti kao i krvnika. Samo što paragraf nesmotreno kaže: „koliko i oni, kojemu je on brata ubio”, jer u drugom paragrafu zabranjuje se svetiti ubijenoga i najbližem rođaku.

§ 31. Isto je tako i sada. I sada najviše gledaju ko je prvi započeo, te njega najviše i krive. Isto i sada kmetuje se rana, te se daje za ranu ranjenome, pa isto se i globa plaća državi.

§ 32. Neznam bili sada dvostruko, ali bi ga svakako strogo sudili.

§ 33. U svim djelovima postoji i sada taj paragraf.

§ 34. Tako se sada sudilo nebi, t. j. nebi platio 50 cekina. To je učinjeno po tome, što je prije bio običaj u nekim nahijama (u Riječkoj i Katunskoj) ženu udariti kamišem ili nogom, pa se je držalo za

najsramnije udariti čovjeka kao ženu, te je onda trebao taj paragraf da iskorjenu taj običaj. Isto tako sada onaj, koji za to čovjeka ubije, bio bi kastigan premda ne kao ubojica, ali ipak koju godinu trebalo bi, po okolnostima, da odstoji u tamnici, ali bez kastiga nebi nikako ostao. Sada mu kažu: a zašto ne udari i ti njega, nego ga ubi.

§ 35. Sada bi takoga ubojicu nešto manje kaznili nego li samovoljnog ubojicu.

§ 36. Isto je tako i danas. Ali ako bi onaj, koji je htio udariti, predomislio se od svoje volje, te ne udario, tad bi možda kastigali onoga drugoga za što ga udario, premda bi se onaj drugi pravdao da on nije znao da se prvi predomislio, nego je mislio da ga udario nije zbog toga što nije mogao.

§ 37. Danas se na vrstu nehotice najviše gleda, te onaj koji i nehote ubije, ako je predviđeti mogao da se nesreća može tim dogoditi, kastiguju ga strogo, puno strože nego je u paragrafu kazano, pače bi platio potpuno mrtvu glavu. Svakako težina prestupa zavisi od okolnosti, ali u najmanje kad čovjeka ubije platio bi za ½ mrtve glave. Nehotice se drži kad ljudi putuju te nemogu, jer je vojniku zabranjeno na dalji put ići (preko 2–3 ure od kuće) bez puške, tada ako se remnik odkine ili puška sama pripali noseći je, drži se da je prava nehótica, ali i tada neki dio mrtve glave platio.

§ 38. Drukčije bi se i taj slučaj danas sudio, jer bi se gledao je li baš neophodno bilo potrebno da ubije ili se mogao obraniti ili manjim troškom, što ako je po mjeri se okolnosti i kazni.

§ 39. Strogo je i sada zabranjeno svetiti se drugome osim na krvniku ako nebi bio u rukama od suda, ali u takome slučaju da bi ubio ikoji brat ili bratstvenik takova krnika, sud mu nebi ništa, osobito ako je krenuo da uteče za granicu ili to za granicom učini. Matanović i Jole kaže, da kad bi ubio brat ili bratstvenik krvnika radi svoga brata onaj isti dan dok je vruć, nebi mu ništa sud, ali kad bi sutra to učinio tad bi ga kaznili sa ½ godine tavnice.

§ 40. Sad se ne događa, ali kad bi ko koga izazvao, dopustio bi se megdan. Đeveri se nedopuštaju, niti koja pomoć. Pomoćnici i đeveri bi se globili, ali teško da bi platili 100 talijera. U ostalom kazna bi bila prema okolnostima. Ali kad sud obazna, gledao bi da ih pomiri. Ako bi ko znao pa ne kazao sudu da su se dvojica pozvali, tad bi toga kaznili. Vlast nagovara megdandžije da jedan drugome kaže: kad bude rat s Turcima, tad ćemo vidjeti ko je bolji junak.

§ 41. *Idem.* Sad obično osim plate štete još ga izaždenu za granicu. Kad bi ga ubio u onoj vručini, nebi ga kaznili nego malo, ali daubije palikuću sutri dan, kaznio bi sud.

§ 42. *Idem.* Globa je po okolnostima manja ili viša. I psa nemože ubiti, nego onoga koji kolje prije nego će zalajat i to poslije što gospodaru kaže da ga veže. U ostalom sad se to veoma rijetko događa da će ko čije živinče ubiti. Dogodi se da se selo dogovori, da čije god kokoši dođu u vrt, da ih bije, za to nema kazne.

§ 43. To je bilo za to, što je zakonodavac htio da niko neda drugome oružje, koje je prvo potreba svakoga, nego da drži kod sebe.

Opredjeljenje paragrafa i sada stoji, ali ako ko uzme oružje čije bez pitanja te ga slomije, tad će sve platiti.

§ 44. Što je kazano o predidućem paragrafu 43, to valja za ovaj paragraf 44, koji je sad u životu. A Matanović i Jole misle, da je paragraf 43 pogreškom uvučen, jer se po njemu nikada nije sudilo. Ako nije gornji paragraf za to da niko ne pušta oružje u svadi slomiti jer je baba, ali govore da bi u tome slučaju ubio onaj pogadača i za to mu sud nebi ništa. Ali svakako oni kažu, da taj paragraf nije nikada u sudu primjenjivan bio.

§ 45. Taj je paragraf o *ius protimiseos* bio u životu do onomlani, a tada je dopušteno, da svaki može prodati komu god hoće, pa baš i izvan sela i izvan plemena da je kupac. Uzroci su tome na drugome mjestu. Ipak izvan sela ili plemena teško će ko kupiti samo komad zemlje, jer nemože imati dijela u komuni, nego tek kad kupi sve što prodavac ima i kuću i baštinu. Zato ne nalazi kupaca tuđinaca za pojedine komade zemlje nego cela imuća nepokretnoga prodavaočeva.

§ 46. To je ukinuto u jedno s paragrafom 45.

§ 47. Teško da se igda primjenjivao taj paragraf, a sada najmanje, nego kažu sada sudnici da pošto otac sina oženi treba da mu dade dio. Neki su senatori mnjenija, da bi ocu i materi trebalo ostaviti toliko koliko mogu živjeti, to jest više nego sinu, a sinovima što ostane.

§ 48. To je tako i sada, ali prije nego se podijeli otac od djece, nemože ni to, nego tek pošto se podijeli može onaj njegov dio podijeliti svim ili jednomu sinu, pače može ostaviti i tuđinu onaj njegov dio i što je poslije dijela stekao, a može i dok nije odijeljen, ali samo od njegova dijela.

§ 49. Tako je i sada, a i prije to je mogao onaj, koji djece nema, pa bio i neodjeljen, ostaviti komu god hoće, pa može darovat i za života.

§ 50. Tako je i sada, ali s modifikacijom. Isto se matere tiče. Ako su podijeljeni sinovi prije očine smrti, tad će mati ostati na onome celome djelu muževu i uživati ga do smrti, ali ako se za života očina ne podjeliše, tad se materi dade ½ dijela ili i manje, koliko joj treba da se izdržavati može, ali ako se su po djela nemože izdržavati, daće joj i do celoga djela. Ako je prihod hraniti može tad ona nesmije nikako prodati ništa, nego to po nje smrti opet sinovi dijele. Ali ako dosta nije, te je potreba, dopusti joj sud i prodati pa imala dio ili ½ dijela. Dok ne doraste dijete, nedadu da se odijeli. Dvadeset godina nečeka se, nego dok se momče uhvatio oružja drži se da je rastlo.

§ 51. *Idem* u sve i po sve. Za djevojku, koja braće nema, vidi niže.

§ 52. *Idem*. Samo što one godine, koje je učinila kao udovica ne broje se sada. To jer kažu, ona se mislila udati, pa će biti sakupila kakovih, ipak drže da to nije u svim slučajevima pravo. Najviše se to čini radi sirota, da im je bolje. Izmjenjeno je i to, kad djece nema, nepri- ma ostojbine 10 nego 5 talijera. Ostalo je jednako kao i u paragrafu.

§ 53. I sada je tako, ali pred nekoliko godina preinačiše da rođacima ostaje i gora i paša i kuća i oružje, a samo dio od zemlje ide

njoj i to se stimavalo, pa joj se u novcu davalo. A sada opet dođoše do sadržaja paragrafa.

§ 54. *Idem*, ali ako te sestre imaju brata ili od braće muške djece, tad ovi isključuju takve sestre.

§ 55. *Idem* potpuno.

§ 56. *Idem*, ako nije oporukom mužu ostavila ili komu drugomu.

§ 57. *Idem* potpuno, ali još od kad je zakonik nije bilo nikakva slučaja takvoga, jer se vazda blizike nađe, jer ide po blizini krvi pa bilo muško bilo žensko, jer i žensko bliže isključuje daljega muškoga izvan kuće. Prije zakonika toga nije bilo.

§ 58. *Idem*, samo što se kazni po okolnostima, a najstrožije kad bi dignuo ruku na roditelje. Ako oženjen sin nije, može ga i izćerati, ali ako je oženjen, te ga očera, treba da mu svakako dio dade. Ali dao mu ili ne dao, poslije smrti prima i pajopačiji sin svoj dio.

§ 59. *Idem*

§ 60. Kad bi se protivio iz principa isto kao što je u pararafu, radi siromaštva se nekastiguje, nego mu se proda što god što ima.

§ 61. Duskora je tako bilo i izprva je toga bilo često, ali sada se malo toga događa, a kad se i dogodi, globe ponešto, ali mu ne uzimaju sasvim stvar.

§ 62. Sada sve valja da donesu u Senat i nemogu za sebe ostaviti ni pare osim zakonite putnine, koju im i opet Senat odobrava.

§ 63. *Idem* potpuno.

§ 64. Ako bi sudnik ili glavlar što uzeo više dolo malo, tad se skida sa službe i inače mu se naredi, da vrati što je odviše uzeo.

§ 65. To nije bio običaj, nego se dogodi, da je jedan Crmnjičan pred što će se zakon činiti dođe tako k Knjazu s kamenom o vratu žaleći se na glavare, te radi toga jedinoga slučaja i bi uvršćen taj paragraf.

§ 66. Drže to i danas.

§ 67. I danas se ide po tome općemu pravilu, t. j. po pravilu kanoničkoga prava.

§ 68. Sveštenik bi bio kažnjen i svi koji su učestvovali, ali ga neće svrgnuti sa službe.

§ 69. Ako je ženu tuđu ugrabio pa bilo i š nje voljom, a djevojku ko ugrabi proti nje volje, taj treba da bježi za granicu. Ali ko djevojku sa njezinom voljom ugrabi, tomu neće ništa učiniti. Ako ima djece on prvi prestupnik, njegovo će dio odijeliti i uzeti u kasu.

§ 70. *Idem* potpuno.

§ 71. Sada su te razlike: ako momak to učini neženjeni, treba da je uzme; ako ne — sve će se dati njoj i djetetu njegovo, a on će preko granice. Oženjeni ako uzme djete k sebi neplaća 130 talijera, nego ga izdržaje kao i drugo djete i ima dio kao i ostala djeca. A kad je dao 130 talijera te da otac neuzeo k sebi, tad djete nema očinstva. To se dakako razumije o oženjenome. Ostalo je sve *idem*. Motivi: momak se kazni strože, jer se drži, da je dao djevojci vjeru da će je uzeti, a od oženjenu čovjeku toga ni nadati nemože.

§ 72. Ako uhvati na djelu, može ih oboje ubiti. I treba da oboje zajedno ili ubije ili nagrdi, jer mu se inače nebi vjerovalo, — ili bi on ili ona kazali da nije istina. Često se dogodi, da njoj nos okine a njega ubije. Ali sutri dan nesmiye ni nju ni njega ubiti, — te za to se i traži, da oboje ujedno ubije ili nagrdi, jer mu se inače vjerovalo nebi nego bi mu kazali: ti si se bojao da nebi učinili pa iz ljubomorstva si ubio ili tebi se činilo iz daleka, a nije istina bila.

§ 73. Od vremena vladika nije bilo slučaja da su ženu ubili, a za vladike jednu koja ubi muža palicom dok je spavao kamenovaše je. To biva što niko neće ženu da ubije, sramota je. I tu ženu kad kamenovaše trebalo je obećati tavničaru da će ga otpustiti ako je ubije i tako je ubi. Za to žene drže u tamnici po 12–15 godina po okolnostima. Kad je samo pokušala a nije izvršila, tad je osude okolo polovin t. j. od 6 do 8 godina.

§ 74. Nigda na smrt, nego 5–6 godina u tavnicu, ali bi ih poslije 2–3 godine pustili.

§ 75. *Idem* i danas, samo kad je muž ćera, treba da joj polovinu svoga daje na uživanje, ali ona to nesmiye prodati.

§ 76. *Idem*, riječ „nepriстойno” pokazuje se, kad ko ženi ogradi dijete ili se dokaže da s njome ko žive u odnošaju tad se sankcija paragrafa primjenjuje.

§ 77. Straše se time žene, ali za to nije nijedna bila ni bijena ni raspuštena. Sam muž pokrije, jer bi inače, kad bi mu bili ženu, nebi htio s njom živjeti bez velike sramote.

§ 78. Nije još nijedan poslije zakonika bio mušketan, ali bili jesu, pa su ga i izagonili za granicu i još dosta puta kad bi uništili više puta, sazvali bi sve pleme doista je god komu od nazad godinu ili dvije poginuo, treba sve onaj da plati.

§ 79. *Idem*.

§ 80. *Idem*. Za malu ili veliku pokrađu davali su svakome lupežu po 25 batina bez razlike, samo da plati ukradenu stvar koliko je valjala ili vrati a uz to i troškove plati.

§ 81. To se teško kad događalo, ali ga mušketavali nijesu, nego ga samo batinali, ipak poslije zakonika to se samo jedan put dogodilo.

§ 82. Nije na smrt niko osuđen za to nego se bilo kao i za drugu krađu i što još više globe platilo (petostruko možda).

§ 83. Ako neotice, ucene poljari štetu i treba poharnik da plati i još uz to putnine poljarima. Kad bi poharu nahvalice učinio, osim štete i putnina platio bi globu (10 talijera — manje ili više po okolnostima)

§ 84. *Idem* potpuno.

§ 85. *Idem* potpuno. Plati 20 talijera, ako nema — stoji za svaki cekin nedjelju u tamnicu.

§ 86. *Idem* potpuno. Sa zamjenom tavnice kad treba po istome razmjeru.

§ 87. Tu potvoru čini sok a ne čovjek, koji ište svoju poginutu stvar. Te sok kad slaže sa zlom namjerom, kazni ga se isto kao i okrivljenoga, samo što ga ne biju kao lupeža što bi kaznili. Oklevetnici će

se pustiti da se kunu kad drugoga dokaza nema, nego obje strane daju isti broj klevetnika, tad će se pustiti da se kunu pošteniji klevetnici.

§ 88. Torbice su se zvali pogače velike krijući četvrti mesa, koji su se šiljale odivama o krsnom imenu i one opet vraćale o njihovu krsnu imenu i u druge prilike preko godine, te to ovaj paragraf ukida i ukideno i danas. O slavi nesmije niko prenoćiti u prijatelja, nego samo objedovati, pa otele doma, jer su prije i po 3–4 dana tu ostojali. Još se taj paragraf drži, te globe i prijatelja 2 talijera i onoga domaćina 2 talijera.

§ 89. *Idem* potpuno, ali se i sada nađe ko će to učiniti premda zna da će za to platiti globu.

§ 90. *Idem*. Isto se tiče dobiti, ali mjesto karte vjeruju se i svjedoci.

§ 91. *Idem* potpuno. Pod uskokom se razumije i soldat i bjegunac pa bio odakle bio.

§ 92. *Idem* potpuno.

§ 93. *Idem* potpuno. Ako nekoga udari ili mu zlo učini biva radi toga više kastigan što se drži da se on navlaš opjanio da mu se osveti.

Izvod iz uputstva autorima

Tekstovi se predaju na crnogorskom i drugim jezicima ovog govornog područja ili na engleskom jeziku, ukupnog obima 1 – 1,5 autorski tabak (do cca. 45000 znakova sa bjelinama).

Predati tekst na početku sadrži apstrakt s osnovnim nalazima, obima do 20 redova i do pet ključnih riječi. Na kraju teksta nalazi se Apstrakt (summary) približnog obima i do pet ključnih riječi na engleskom, odnosno njemačkom jeziku, te eventualno na drugom stranom jeziku koji je relevantan za disciplinu na koju se tekst odnosi.

Potrebno je navesti i spisak literature i izvora po azbučnom, odnosno abecednom redu.

Za objavljivanje se prihvataju isključivo originalni tekstovi.

Redakcija zadržava pravo da tekstove prilagođava opštim pravilima uređivanja časopisa i jezičkom standardu u pogledu pravopisa i gramatike.

Excerpt from author guidelines

Articles should be submitted in Montenegrin or any other language from this speaking area or in English language. Articles should not be longer than 1 – 1,5 sheet (cca. 45000 characters with spaces).

An abstract of the article containing general results of maximum 20 lines should be included at the beginning together with up to 5 keywords. At the end of an article a resume (summary) of an approximate length written in English, German, or any other language relevant for the area related to the article should be included.

A list of references and sources should be submitted in alphabetical order.

Only original articles shall be accepted for publishing.

The Editorial Board reserves the right to adapt texts to the general rules of Author Guidelines and with regards to Grammar and Orthography.

CIP — Каталогизација у публикацији
Национална библиотека Црне Горе, Цетиње

ISSN 2661-2623 = *Studia iuridica Montenegrina*
COBISS. CG-ID 38090512